

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

SƏRDAR SƏYYAD OĞLU ZEYNALOV

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ
ELMİ DİLÇİLİK FİKRİNİN İNKİŞAFI
(1910-2000-Cİ İLLƏR)**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev**
Akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Çingiz Muxtar oğlu Hüseynzadə
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_21_” noyabr 2014-cü il saat ___⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əsaslı kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

***Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru***

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dili qrammatikasının digər elm sahələri kimi hərtərəfli öyrənilməsində əsas ağırlıq və vəzifə şagirdlərin və müəllimlərin üzərinə düşsə də, işin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində bu sahə ilə bağlı yazılmış dərsliklər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Danışdığı doğma ana dilinin qayda-qanunlarını elmi şəkildə öyrənən şagird heç bir çətinliklə qarşılaşmamalıdır. Bunun üçün yazılan qrammatika dərsliklərinin dili səlis və aydın, anlayışların ifadə forması yığcam, elmi dil faktları konkret, milli zəmin üzərində qurulan bəşəri dəyərlərə əsaslanan olmalıdır.

1828-ci ildə (hicri 1244) “fars dilinin qanun və qaydalarını təlim edən” və “məktəb şagirdləri üçün bir dərslik kimi”¹ yazdığı [30, 70] dərsliyi “Qanuni-Qüdsi” adlandıran və qrammatikanın qanunlarına müqəddəs qanun kimi baxan A.Bakıxanovdan sonra “Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı” [96, 459] professor Mirzə Kazım bəyin Azərbaycan dilinə aid yazdığı və 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (“*Грамматика турецко-татарского языка*”) adlı dərsliyi [6, 60] ana dilimizin bir elm kimi öyrənilməsində mükəmməl bir bünövrə təşkil edir.

Bu məsələ xüsusilə əsrimizin əvvəllərində ana dilimizin (türkcəminin) tədrisi ilə bağlı olaraq ya müstəqil qrammatikalar şəklində, ya da ana dili dərslərinin tədrisində ayrı-ayrı dil qayda-qanunlarına yer verməklə aktuallaşır.

Odur ki, biz Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid 1910-cu ildə yazılan dərslikdən başlayaraq 2000-ci ilə qədər dil anlayışlarının təkamülünü izləmişik.

Bu müddət ərzində orta məktəb dərsliklərində verilən anlayışlarla bağlı kifayət qədər tədqiqlər aparılsa da, bu gün də bəzi məfhumların ifadə formalarının, vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsinə, hələ də konkretləşdirilməmiş qrammatik vahidlərin daha uyğun varianta salınmasına ehtiyac vardır ki, biz bu işin yerinə yetirilməsini, bu boşluğun doldurulmasını qarşımıza bir vəzifə kimi qoymuşuq.

Tədqiqat işi 1910-2000-ci illər arasındakı geniş bir zaman kəsiyində müxtəlif əlifbalarla (ərəb, latın, kiril qrafikalı) nəşr olunmuş orta və ali məktəb dərsliklərini, eyni zamanda, elmi qrammatika ilə bağlı yazılmış kitab, monoqrafiya, qəzet və jurnal məqalələrini əhatə edir ki, bu da

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 70.

onlarla müəllifin baxışlarından ibarətdir.

Tədqiqatımız onunla aktualdır ki, orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan Azərbaycan dili dərslərlərində dilçilik fikrinin dərinləşdirilməsini və inkişafını elmi məqsəd kimi izləyir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat 1910-2000-ci illərdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış orta və ali məktəb dərslərlərini əsas tutur.

Tədqiqatın predmeti. Müvafiq dövrdə dil dərslərlərindəki mübahisəli məsələlər dəqiqləşdirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın məqsədi qrammatik anlayışların, əlbəttə, birinci növbədə morfoloji vahidlərin ali məktəb və onunla yanaşı, orta məktəb dərslərlərində hansı illərdə necə verilməsini göstərmək, sonra isə necə verilməli olacağını ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək zərurəti meydana çıxmışdır:

- 1910-cu ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunan orta məktəb dərslərlərində verilən elmi fikirlərin ardıcılığını sistemləşdirmək və ensiklopedik bir mənbə yaratmaq;

- Azərbaycan dili qrammatikasına aid anlayış və məhəfumlərin orta, yaxud ali məktəb dərslərlərində daha uyğun şəkildə əks etdirilməsinin zəruriliyini ortaya çıxarmaq;

- “Morfolojiya” termininin dərslərlərə salınma ardıcılığını, qrammatikanın əsas bölməsi kimi neçənci ildən belə adlandırılaraq izah edilməsini konkretləşdirmək;

- Qrammatik anlayışların orta və ali məktəb dərslərlərində necə ifadə olunmasını qarşılaşdırma-müqayisə yolu ilə təhlil edib son nəticəyə gəlmək;

- Qrammatik anlayışlarla bağlı söylənilmiş mübahisəli fikirlərə münasibət bildirmək və faktlar əsasında öz elmi nəticəmizi ortaya qoymaq;

- Morfolojiyada yol verilmiş yanlışlıqların sintaksisdə yaratdığı dolaşlıqları aradan qaldırmaq;

- Gələcək dərslərlərin mükəmməl yazılması üçün müəlliflərə etibarlı, elmi faktlarla əsaslandırılmış fikirlərdən ibarət olan bir elmi məxəz yaratmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Orta məktəblər üçün yazılmış qrammatika kitabları nəşr tarixlərinə əsasən ardıcılıqla və yığcam şəkildə izah edilmiş, hər bir bölmə haqqında qısa xülasə verilmişdir.

Bir çox dilçilik termininin nə zamandan dərslərlərə daxil edilməsi göstərilmiş, bir əsrdə 4 dəfə dəyişdirilən əlifbanın dəyişmə tarixləri, həmin əlifbalarla nəşr olunan dərslərlərin qədəri barədə geniş məlumat

ardıcılıqla qeyd edilmişdir.

Morfologiya ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlər diqqət mərkəzinə gətirilmiş, anlayışlara verilən təriflər daha yığcam elmi formaya salınmış, ağırlıq gətirən söz və ifadələr ya daha uyğunu ilə əvəz edilmiş, ya da tamamilə rədd edilmişdir.

Bəzi anlayışlarla bağlı ilk dəfə yeni fikirlər söylənilmiş və bu fikirlər dil faktları ilə əsaslandırılmışdır. Məsələn, ilk dəfə olaraq: 1) sayın mənə növlərinin düzgün qruplaşdırılmaması, kəsr saylarının yalnız yazılış formasına görə miqdar sayladından fərqləndiyi izah edilmişdir. Dil faktları ilə təsdiq olunmuşdur ki, kəsr sayları əşyanın miqdarını miqdar saylarından daha dəqiq ifadə etdiyi və konkret miqdar bildirdiyi üçün kəsr saylarını ayrıca say növü kimi götürmək doğru olmaz.

2) Adlıq halın yalnız mübtədə halı kimi qəbul edilməsi fikrinin yanlış olduğu izah edilmiş və bu halda olan sözlərin (qeyri-müəyyən təsirlik haldan fərqli) dil faktlarında həm də tamamlıq vəzifəsində çıxış etdiyi təsdiq olunmuşdur.

3) Bu günə qədər təsirlik halda işlənilib *haramı?* sualına cavab verən sözlər cümlənin tamamlığı kimi qəbul edildiyi halda, həmin sözlərin cümlədə tamamlıq yox, zərflik vəzifəsində çıxış etdiyi dərsləklərin nəşri tarixində ilk dəfə söylənilmiş və faktlarla əsaslandırılmışdır.

4) sayların quruluşca növlərə ayrılmasında özünü göstərən uyğunsuzluq araşdırılmış və son nəticə qeyd edilmişdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

1. 1910-2000-ci illərdə nəşr olunan dərsləklər üzərində aparılan tədqiqat göstərdi ki, bu gün nəşr olunan Azərbaycan dili dərsləkləri uzun müddət nəşr olunan dərsləklərin təkmilləşməsi nəticəsində ortaya çıxmış və istifadəyə verilmişdir.

2. Müxtəlif əlifbalarla (ərəb, latın və rus) nəşr edilən qrammatika dərsləklərində Azərbaycan dilinə aid qrammatik anlayışların ifadəsində müxtəlif forma və məzmunlu terminlər işlədilsə də, son nəticədə bunların hamısı dilçiliyimizin inkişafına xidmət etmişdir.

3. Sözlərin quruluşca növlərinin dərsləklərdə müxtəlif cür adlandırılması, onilliklər boyu davam etsə də, bu gün həmin adlandırmada sabitlik yaranmışdır.

4. Morfologiyada nitq hissələri uzun illər müxtəlif sayda göstərilmiş, gah bir neçə nitq hissəsi bir nitq hissəsinin içərisində aydınlaşdırılmış, gah da xüsusi əlamətlərinin fərqlərinə görə ayrıca götürülərək müstəqil nitq hissəsi kimi verilmişdir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində həm say, həm də sifət ismin tərkibində aydınlaşdırıldığı halda, sonrakı dərsləklərdə ayrı-ayrı

nitq hissələri kimi izah edilmişdir.

5. İsmə verilən bugünkü tərif uzun bir müddət ərzində kamilləşərək yeni forma almışdır. Biz isə belə bir qənaətə gəlmişik ki, ismə “Ad bildirən, kim? nə? hara?” suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə isim deyilir” formasında tərif verilsə, daha məntiqli və elmi olar.

6. İsimləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun hal kateqoriyasına malik olmasıdır. İsmın halları, elə bir dəyişikliyə uğramasa da, ötən 90 il ərzində onların sayı müxtəlif adlarla və müxtəlif miqdarda göstərilmişdir. XX əsrin birinci rübündə ismin halları ərəb qrammatikasına uyğunlaşdırılaraq bu dilin terminləri ilə adlandırılmış, 1936-1937-ci illərdə yeddi halının olduğu qeyd olunmuşdur ki, bu hal da “ilə” qoşmasının sözlərin sonuna artırılması yolu ilə yaradılmışdır.

1945-ci ildən bu günə qədər isə dərsliklərdə ismin altı halının olduğu qeyd edilmişdir.

7. İsmın adlıq və təsirlik halları ilə cümlə üzvlərinin ifadəsində bu gün də maraqlı məqamlar özünü büruzə verməkdədir. Məsələn, adlıq halda olan sözlərin cümlələrdə əsasən mübtəda vəzifəsində işləndiyi bütün elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmış və bu halda olan sözlərin həm də cümlənin xəbəri, təyini vəzifəsində çıxış etdiyi qeyd olunmuşdur. Lakin dildə olan yüzlərlə nümunələr sübut edir ki, adlıq halda işlənən sözlər cümlədə əsasən mübtəda, bəzən də təyin və xəbər vəzifəsində çıxış etməklə yanaşı, həm də cümlənin tamamlığı vəzifəsində işlənə bilər.

8. Digər bir maraqlı məqam da ismin təsirlik halında işlənən sözlərin cümlədə həm də zərflilik vəzifəsində çıxış etməsidir. İndiyədək ismin təsirlik halında işlənən bütün sözlər ancaq cümlənin tamamlığı kimi qəbul edilmiş, bu sözlərə eyni istiqamətdən yanaşılmışdır. Lakin araşdırmalarımız sübut etmişdir ki, yer zərfləri və yer məzmunu ifadə edib *hara?* sualına cavab verən isimlər ismin təsirlik halında işləndikdə cümlənin zərfliliyi kimi qəbul edilməlidir. Düzdür, yer məzmunu ifadə etməyən sözlər bu halda işləndikdə cümlənin tamamlığı vəzifəsində çıxış edir.

9. Sifətlə bağlı onlarca tədqiqat əsəri yazılsa da, onun çoxaltma dərəcəsi ilə bağlı bu gün də maraqlı məqamlar özünü büruzə verməkdədir. Neçə onilliklər ərzində sözlərin mənasını qüvvətləndirən –ca, -cə ədatları yanlış olaraq sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirən morfoloji əlamət kimi qeyd edilmişdir.

10. Sayın mənacə növləri ilə bağlı irəli sürülən fikirlərdə də bir yanlışlıq özünü büruzə verməkdədir. Məsələn, sayı mənacə növlərə bölən müəlliflər ifadə etdikləri məzmunu nəzərə alaraq onları miqdar, sıra və

kəsr sayları adı altında bu günə qədər üç yerə ayırmışlar. Ancaq biz apardığımız tədqiqat işlərinə istinad edərək bu qənaətə gəlmişik ki, sayların əsas vəzifəsi kəmiyyət ifadə etmək olduğundan onları mənaca növlərə bölərkən də bu aspektdən yanaşılmalıdır. Sıra sayları əşyanın sırasını, miqdar və kəsr sayları isə əşyanın konkret kəmiyyətini ifadə edir. Lakin dərsləklərdə yanlış olaraq, kəsr sayları da xüsusi növ kimi qeyd edilir. Son qənaətimiz bu olub ki, elə kəsr sayları da miqdar sayları kimi konkret kəmiyyət bildirir. Kəsr saylarını miqdar saylarından ayıran əsas fərq onların kəsr formasında yazılmasıdır ki, bunları da ayrı-ayrı növlər kimi qəbul etmək yanlışlıq olar. Sayları növlərə görə böləndə, ilk növbədə ifadə etdiyi kəmiyyət məzmunu önə çəkilməli və onlara bu istiqamətdən yanaşılmalıdır.

Bu istiqamətdən yanaşdıqda isə kəsr saylarının ifadə etdiyi kəmiyyətin miqdar saylarının ifadə etdiyi kəmiyyətdən daha konkret olduğu ortaya çıxır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiya ilə bağlı aparılan araşdırmalar zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını Azərbaycan dilçiliyinin morfoloqiyası ilə bağlı aparılmış elmi tədqiqat işləri təşkil edir. Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına aid anlayışların daha kamil, yığcam və şagirdin qavrama səviyyəsinə uyğun şəkildə ifadə edilməsi üçün müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, hər bir qrammatik anlayışa verilən tərifin, ona aid xüsusiyyətlərin ən bitkin ifadə formasında ortaya çıxması üçün qarşılaşdırma metoduna da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatda hər bir anlayışla bağlı müxtəlif dərsləklərdə söylənilən fikirlər qarşılaşdırma yolu ilə saf-çürük edilmiş, daha uyğun variantlar əsas götürülməklə onların üzərində iş aparılmış, hər bir tərif ağırlıq gətirən söz və ifadələrdən təmizlənmiş, daha aydın və yığcam şəkllə salınaraq dərsləklərə daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır.

Anlayışların izahında, onlara tərif verilən zaman təsviri metodun tələbləri əsas götürülmüşdür.

Dərsləklərdə anlayışlara tərif verilərkən daha çox alınma sözlərdən istifadə edilmiş və bu yolla da qrammatik qanunların şagirdlərə aşılması zamanı qarşıya dil faktları ilə bağlı müəyyən problemlər çıxmışdır. Bunları nəzərə alıb qrammatik anlayışların aydınlaşdırılması və ifadəsi zamanı dilimizin daxili imkanlarından istifadə önə çəkilmişdir.

Dissertasiyanın mənbələri. 1910-cu ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunmuş orta məktəblər üçün “Sərf-nəhv”, “Türk qrammeri”, “Azərbaycan dilinin qrammatikası”, “Azərbaycan dili”, “Türk dili” dərsləkləri,

morfologiya bölməsinə aid ali məktəb, Türkiyə türkcəsi ilə bağlı yazılmış orta və ali məktəb dərslikləri, bu sahə ilə bağlı elmi tədqiqat işləri, konkret faktların ortaya çıxması üçün istifadə olunan digər ədəbi və elmi materiallar, əldə etdiyim son elmi və praktik nəticələr dissertasiyanın əsas mənbələri sayılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mübahisəyə səbəb olan məsələlər orta məktəbin qrammatika dərsliklərinə daxil edilməsə də, neçə illər ərzində orta məktəb dərsliklərinə daxil edilərək tədris olunan elə məsələlər vardır ki, bu gün də mübahisə doğurur. Məsələn, ismin adlıq halının tamamlıq, təsirlik halında işlənən sözlərin isə zərflik vəzifəsində işlənməsi mübahisəli hal kimi bu gün də qalmaqdadır. Nitq hissələrinin bəzilərinin quruluşca üç, bəzilərinin isə dörd növə bölünməsi belə hallardan sayılır.

Anlayışların izahı zamanı qarşıya çıxan bu cür mübahisəli məsələlər qrammatikanın tədrisində böyük çətinliklər, şagirdlərdə dil qanunlarının müqəddəsliyinə inamsızlıq yaradır. Dərsliklər nəşr edilərkən tədqiqatın nəticələri nəzərə alınarsa, “morfologiya” bölməsi daha da təkmilləşər, dil qanunlarının müqəddəsliyinə inam artar və yüksək nəticələr əldə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya BDU-nun Türkologiya kafedrasında hazırlanmışdır. Orta və ali məktəblərdə çalışdığım illərdə tədris zamanı qrammatika dərsliklərində rastlaşdığım mübahisəli məsələlər və yanlışlıqlarla bağlı fikirlərimi dil faktlarına əsaslanmaqla elmi-metodik jurnallarda, eyni zamanda monoqrafiyalar şəklində çap etdirmişəm.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki hissə, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yenilikləri, nəzəri və metodoloji əsasları, mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiası, aktuallığı, tətbiq sahəsi və nəşri ilə bağlı məlumat öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın “**Orta məktəbin Azərbaycan dili dərslikləri**” adlı birinci fəslinin “**Ərəb əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika dərslikləri**” adlı birinci bölməsində ərəb əlifbası ilə nəşr edilən Azərbaycan dili dərslikləri araşdırılır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dili ilə bağlı demişdir: “Azərbaycan dili! Bu gün iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, sovet

hakimiyyəti illərində biz Azərbaycan dilini qoruduq, saxladıq və inkişaf etdirdik. Azərbaycan dili indi çox yüksək səviyyədə, onun qrammatik quruluşu, başqa sahələri yüksək səviyyədə olan bir dildir”¹

Azərbaycan xalqı əldə etdiklərinin hamısını Azərbaycan dilinin- Azərbaycan türkcəsinin hesabına qazanıb. Azərbaycan dili həmişə bu cür imkanlara malik olmayıb.

“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarif, məktəb və mədəniyyət işlərinə, onların fəaliyyətinə rəhbərlik etmək, lazımı metodik, pedaqoji göstərişlər vermək üçün vahid bir mərkəz yox idi. Bütün Qafqaz üzrə götürsək, azərbaycanlı uşaqların 7,6%-i ibtidai məktəblərdə təhsil alırdı”²

Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna aid yazdığı ilk dərslik 1910-cu ildə “Buxariyyə” mətbəəsində çap olunan “Rəhbəri-sərf” dərsliyidir. Ərəb əlifbası ilə çap olunan və 66 səhifədən ibarət olan bu dərslik altı hissədən ibarətdir.

Birinci hissə “Heca”, “Səslər və hərflər”, “Əlifba”, “Hürufə-ımla” və “Vurğu” bölmələrindən ibarətdir. “İsimlə” başlanan ikinci hissə isə məfrəd (tək - S.Z.) – cəm”, “ismin halları”, “izafət”, “izafətin qismi” və s. bölmələrə ayrılır. Eyni zamanda, bugünkü dərsliklərdə ayrıca nitq hissəsi kimi aydınlaşdırılan “Sifət”, “Say” da “İsim” bölməsinin tərkibində “İsmi-ədəd” adı altında aydınlaşdırılır.

“Məsdər” adlanan üçüncü bölmədə məsdər, fəil (iş görən, ərəb qrammatikasında fəli sifət, oxuyan, yazan) və felin nə olduğu izah edilir.

“Ədəvat” adlanan (ədatlar - S.Z.) dördüncü hissədə bugünkü mənada köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulur və söylənir ki, “Ədəvatın başlı-başına mənası yoxdur, başqa kəlmələr ilə birləşib məna hasil edir”.³

Dərsliyin “Təhlil” adlanan beşinci hissəsində müəllif təhlil haqqında yazır: “Bir cümlənin əzasını (parçalarını, hissələrini - S.Z.) tapıb qaydalarının hamısını göstərməyə təhlil deyilir.”⁴

Altıncı hissəsi isə “Təsrif” adlanır. Əvvəl ismə, sonra isə məsdərə aid verilən nümunələr təsrif olunur. Yəni isimlər hallara, məsdərlər (fellər S.Z.) zamana və şəxsə görə dəyişdirilir.

XX əsrin ilk rübündə Azərbaycan məktəblərində tədris olunmaq üçün

¹Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar, fərmanlar...). 29-cu cild, Bakı, Azər nəşr 2009, s. 518

²Əyyub Tağıyev. Azərbaycanda məktəb tarixi. Bakı, “Maarif” – 1993, s. 41

³ Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov, “Rəhbəri-sərf”, Bakı, “Buxariyyə” 1910, s.59

⁴ Yəni orada, s.61

“yeni dərsləklər mümkün olmadığından 1920-ci ilə qədər çapdan çıxmış və illərlə məktəb təcrübəsindən keçirilmiş bəzi ana dili dərsləkləri cüzi dəyişikliklə yenidən nəşr edilib məktəblərdə istifadə olunmağa başladı”¹ 1918-ci il 28 mayda Azərbaycan Demokratik Respublika elan edilsə də, onun ömrü çox uzun sürmədi. Bu qısa zamanda Azərbaycan dili dərsləklərinin nəşri sahəsində elə bir yenilik əldə olunmadı. Lakin Azərbaycan hökuməti “bütün çətinliklərə baxmayaraq mühüm işlər görürdü. Hökumətin ilk təşəbbüslərindən biri 27 iyun 1918-ci il tarixli fərmanla Türk dilini dövlət dili elan etməsi”² oldu.

1924-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı orta məktəblərdə ana dilinin tədrisi səviyyəsini yüksəltmək üçün xüsusi “Kommission” təşkil etdi. “Sərf komissionu” adı ilə dilçilik tariximizdə məşhur olan bu müəlliflər qrupu həmin ildə “Türkcə sərf-nəhv” adlı bir qrammatika dərsliyi hazırlayıb orta məktəb şagirdləri və müəllimlərinin istifadəsinə verdi”³.

1924-cü ildə nəşr olunan “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyi “Sərf komissionu” imzası ilə verilən “Bir iki söz” başlıqlı giriş və üç bölmə ilə birlikdə 147 səhifədən ibarətdir.

“Girişdə” yazılır: “Bütün vətəndaşlara məlumdur ki, türk dilinin qaydalarını həqiqilə göstərəcək bir sərf və nəhv kitabımız olmadığından onun tədrisində, yazılışında çox güclük (çətinlik - S.Z.) çəkilməkdə, bu üzəndə bir - birinə bənzəməyən yazı şəkilləri meydana çıxmaqdadır. Bugünkü ictimai quruluşu və xalqa yaxınlaşmaq şüarı qarşısında belə qırıq-sökük qəvaiddə (qaydalar - S.Z.) kitabları ilə dilimizi doğru bir şəkllə qoymayacağı-mız gün kimi aşkardır”⁴.

“Sərfin tərifi” adlanan birinci bölmədə sərf, dil, səslər, heca və ahəng haqqında məlumat verilir. Bu bölmədə dildə 41 hərfin olduğu göstərilir və bunlardan səkkizinin uzunsəsli, 33-nün isə qısasəsli hərlər olduğu qeyd olunur.

Bu dərsləkdə hecaya verilən tərifi 2000-ci ildə nəşr olunan dərsləkdə

¹ A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, “Maarif”, 1966, s. 321

² Azad Ağayev. İstiqlaliyyət tariximizin simvolu. “Kaspi” qəzeti, Bakı, 28 may, 2002.

³ A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, “Maarif” 1966, s. 321

⁴ İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Tofiq Mustafə. “Türkcə sərf-nəhv”. Bakı, Azərənşr, 1924, s.3.

hecaya verilən təriflə, demək olar ki, tam üst-üstə düşür. Heca ilə bağlı yazılır: “Əgər bir kəlmənin birinci hecası qalın isə, yerdə qalan hecalar qalın, incə isə ondan sonra gələn hecalar da incə olaraq gəlir ki, buna ahəng qanunu deyilir”¹

Bunun ardınca dərslərdə “Tənqit” (durğu işarələri - S.Z.) başlıqlı bir mövzu və bu mövzunun daxilində vergül (,), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), nöqtə (.), sual işarəsi (?), nida işarəsi (!), dırnaq (“ “), xətt (-) və mötərizə [()] haqqında məlumat verilir.

Dərslərdə durğu işarələrindən sonra “Kəlmə” başlıqlı bir mövzu verilmiş və qeyd edilmişdir ki, “Kəlmənin cüzlərinə kəlmə deyirlər. Türkçə yeddi dürlü kəlmə vardır: isim, sifət, zəmir (əvəzlik – S.Z.), fel, zərf, nida, ədat”.²

Burada Azərbaycan dilində yeddi kəlmənin (nitq hissəsinin - S.Z.) olduğu qeyd olunmuş, onlar müxtəlif bölmələr şəklində dərslərdə verilmiş və ayrı-ayrılıqda xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

Bugünkü dərslərdən fərqli olaraq “Türkçə sərf-nəhv” dərslərində ismin halları üç yerə ayrılmış, adlıq hal-müccərrəd hal, təsirlik, yönlük, çıxışlıq və yerlik hal felin mənasını tamamlayan “məful” halı, yiyəlik hal isə ismin mənasını tamamlayan izafət halı adlandırılmışdır. Dərslərin əsas hissəsi “Sifət” bəhsinə həsr olunmuşdur. Sifətlərin quruluşca əsli (sadə - S.Z.) və yapma (düzəltmə - S.Z.) adı altında iki yerə ayrıldığı qeyd olunur. Bugünkü dərslərdə sifətin üç dərəcəsinin olduğu (adi, azaltma, çoxaltma) göstərildiyi halda, 1924-cü ildə nəşr olunan dərslərdə onun yeddi: 1) adi; 2) mübaliğə; 3) təfzil (mübaliğə); 4) rüchan (üstünlük); 5) mübaliğəli rüchan; 6) müsavət (bərabərlik); 7) ədəmə rüchan (azaltma) dərəcələrinin olduğu qeyd olunur ki, bu cür çoxvariantlılığa haqq qazandırmaq olmaz.

Dərslərdə daha sonra “Zəmir” (əvəzlik-S.Z.), “Fel”, “Zərf” (səh. 143-144), “Nida” və “Ədat” bölmələri ayrılır.

Bu dərslərdən sonra 1925-ci ildə 1918-ci ildə nəşr edilən “Sərf-nəhv” dərsləri yenidən çap olunur. 6 hissədən ibarət olan bu dərslərin birinci hissəsi “Ləfz, kəlmə və cümlə” adlanır. Həmin hissədə ləfzə, kəlməyə və cümləyə tərif verilir. Qeyd olunur ki, “Ağızdan mənalı və mənasız çıxan hər sözə ləfz, mənalı sözə kəlmə deyilir.”³ Sonra isə cümlə “Kəlmələr

¹ İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Tofiq Mustafə. “Türkçə sərf-nəhv”. Bakı, Azərənəşr, 1924, s. 7

² Yenə orada, s.11

³ Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov. “Sərf və nəhv”. Bakı, “Məktəb”, 1925, s.1.

yığılıb ondan bir məna çıxırsa, ona cümlə deyilir”¹ formasında izah olunur.

Deməli, 1910-cu ildən 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə dörd dərslik nəşr edilmiş, onlardan üçü – Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məmməd Sadiq Axundovun, digəri isə “Komission”unkudur.

Tədqiqatın birinci fəslinin ikinci bölməsi **“Latın əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika dərslikləri”** adlanır. Bu bölmədə 1930-cu illərdə latın əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika dərslikləri araşdırılır və onların bugünkü dərsliklərlə müqayisədə mahiyyəti açılır. Bunlardan birincisi professor B.Çobanzadə ilə F.Ağazadənin birlikdə yazıb nəşr etdirdikləri “Türk qrameri” dərsliyidir. Dərsliyin “Nəşriyyat tərəfindən” başlıqlı yazısının və müəlliflər tərəfindən yazılmış “Başlangıç” adlanan annotasiyanın altında 1928-ci il tarixi yazılsa da, dərsliyin özü Azərnəşr tərəfindən 1930-cu ildə nəşr edilmişdir. 201 səhifədən ibarət olan bu dərsliyin “Başlangıç” adlanan mətnində deyilir: “İndiyə qədər osmanlı və azəri türk kitablarında olmayan şöbələrdən “Sevtiyyat” bəhsi əsərimizdə tamamilə yenidir”²

Dərsliyin “İmla”, “Dürğu işarələri” bəhsləri F.Ağazadə, qalan bölmələri isə - “Müqəddəmə”, “Sevtiyyat”, “Şəkliyyat”, “Nəhv”, “Məna” və bibliografiya B.Çobanzadə tərəfindən yazılmışdır.

“Sevtiyyat” bölməsində səs və hərfdən, səslərin əmələ gəlməsi və növlərindən, “Şəkliyyat-morfoloji” (damarlar və şəkilçilər) adlanan bölmədə isə kök (damar) və şəkilçi aydınlaşdırılır.

“Nəhv” bölməsində deyilir: “Qrammerin bir qismi olan nəhvə ayrı-ayrı sözlər deyil, bir-biriləri ilə birləşmə, bağlanma sürətlərini və şəkillərini tədqiq edirik”³

Dərsliyin “Lügət və məna dəyişmələri” adlanan bölməsində isə etimologiya, lügət, semasiologiya, idiotizm (müasir mənada *idiyom* nəzərdə tutulur – S.Z.), sözün mənasının genişlənməsi, daralması, sözün əsl və məcazi mənaları haqqında məlumat verilir. 1932-ci ildə Azərbaycan dilinin orta məktəblərdə geniş şəkildə tədris olunmasına şərait yaradan “Türk dili və ədəbiyyatı proqramı” layihə şəklində nəşr edildi. Bu proqramın nəşrindən sonra onun tələbləri əsasında yeni dərsliklər hazırlanmağa başladı.

Yeni tələblər və yeni proqram əsasında hazırlanan dərsliklərdən biri

¹ Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov. “Sərf və nəhv”. Bakı, “Məktəb”, 1925, s.1.

² B.Çobanzadə və F.Ağazadə. “Türk qrameri”. Bakı, Azərnəşr, 1930, s.121.

³ Yenə orada, s.121

də 1933-cü ildə dosent İ. Həsənov və A. Şərifov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən və orta məktəblərin beşinci tədris ili üçün nəzərdə tutulan “Qramer” dərsliyidir. Bu dərslük (I hissə) morfolojiya adlanır. Haqqında danışdığımız dərslük həmin dərsliyin 1934-cü ildə “Təshih edilmiş ikinci çapı”dır.

“Bir neçə söz” başlıqlı hissəsində yazılır: “Həmin qramer tərtib edildiyi zaman ÜIQ (B) FMQ ibtidai və orta məktəblər üçün təlim kitabları haqqında çıxardığı 1933-cü il 12 fevral tarixli qərar nəzərə alınmışdır. Bu cəhətdən qramerin sabit (stabil) olaraq bir neçə il yaramasına lazımı qədər çalışılmışdır”¹

Dərsliyin “Söz və onun quruluşu” adlanan ikinci bölməsində kök və şəkilçi aydınlaşdırılır.

Digər bölmələri isə nitq hissələrinin adları ilə verilir. Bugünkü dərslüklərimizdə əvəzlik adlanan nitq hissəsi *zəmir*, *təsdiq* və *inkar fellər* isə *müsbət* və *mənfi* fellər adı altında izah edilir. Felin formaları isə *siğə* adlandırılır. Haqqında danışdığımız dərslükdə zərfin mənaca səkkiz növünün olduğu qeyd edilir ki, bu bölgü bu gün nəşr olunan dərslüklərdən tamamilə fərqlənir.

İ.Həsənov və A.Şərifovun hazırladıqları digər bir dərslük 1933-cü ildə nəşr olunan və orta məktəblərin altıncı tədris ili üçün nəzərdə tutulmuş, “Qramer”dir. Fonetika və sintaksis bölmələrindən ibarət olan bu dərslük “Nəşriyyatdan” başlıqlı bir yazı ilə başlayır. “Fonetika” bölməsində danışmaq orqanları və onların funksiyası, səslərin başlıca məxrəcləri, ahəng qanunu və s. məsələlər aydınlaşdırılır.

Dərsliyin “Sintaksis” adlanan ikinci hissəsi iki bölmədən (1.sadə cümlə. 2. mürəkkəb cümlə) və həmin bölmələrlə bağlı olan 31 mövzudan ibarətdir.

Bugünkü dərslüklərdə zərflük adlanan cümlə üzvü həmin dərslükdə zərf adı altında araşdırılır.

Dərslükdə “Qovuşuq cümlələr” adlı bir mövzu verilir və göstərilir ki, “Əgər bir cümlədə eyni suala cavab olan həmcins üzlər təkrar edilərsə, belə cümləyə qovuşuq cümlə deyilir. Bir cümlənin qovuşuq cümlə olması üçün aşağıdakı iki şərt olmalıdır:

1. Qovuşuq cümlə həmcins üzlərin sayı qədər üzlərə ayrılmalıdır.
2. Qovuşuq cümlədə eyni suala cavab olan bir neçə mübtədə, ya bir neçə

¹ İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer, I hissə, beşinci tədris ili, Bakı, Azərnəşr, 1934, s.3

xəbər, ya bir neçə tamamlıq, ya bir neçə təyin ola bilər”.¹

“Sintaksis” bölməsinin ikinci hissəsi dərslərdə “Mürəkkəb cümlə” adlanır. Bu bölmədə isə tabeli və tabeli mürəkkəb cümlələr, onların növləri aydınlaşdırılır. Vasitəli və vasitəsiz nitq mövzusu da “sintaksis” bölməsinin daxilində verilmişdir.

1929-cu ildən 1936-cı ilə qədər “Qramer” adı ilə nəşr olunan bu-günkü Azərbaycan dili dərsləri 1936-cı ildən başlayaraq “Qrammatika” adı altında dosent İ. Həsənov tərəfindən hazırlanmış və orta məktəbin altıncı sinfi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslərin “Morfologiya” bölməsində ilk məlumat mürəkkəb fəllərlə başlayır. *İdi, imiş* hissəcikləri ilə işlənən fəllər də mürəkkəb fəllər sırasına daxil edilir.

Mürəkkəb fəllərin izahından sonra fəllərin formaları verilir və hər biri ayrı-ayrılıqda aydınlaşdırılır. Bu dərsləyə “Fəll isimlər” adlı bir bölmə də daxil edilmişdir ki, burada yalnız fəll isim düzəldən şəkilçilərdən söhbət açılır və həmin şəkilçilərin 30 növü göstərilir. “Xurşud məktəbdən evə gələcək”² cümləsində “gələcək” sözü xəbər vəzifəsində işlənən fəll isim kimi aydınlaşdırılır.

“Yardımcı sözlər” (köməkçi nitq hissələri - S.Z.) bölməsində yardımcı sözlərə tərif verilir və onların daşdıqları vəzifələrə görə: 1) zərflər, 2) bağlayıcı, 3) qoşma və 4) nida adı altında dörd yerə bölündüyü qeyd olunur.

Bu dərslərdə zərflər köməkçi nitq hissələri, zərf isə cümlə üzvləri sırasına daxil edilir.

Dərslərlə ardıcılıqla nəzərdən keçirdikdə onların ildən-ilə kamil-ləşib daha konkret forma və məzmununa malik olduqlarını görürük. Elə bunun nəticəsidir ki, 1937-ci ildə nəşr olunan “Qrammatika” dərsləri 1936-cı ildə nəşr olunan dərslərdən kəskin surətdə fərqlənir. 1937-ci ildə nəşr edilən “Qrammatika” dərslərinin üzərində müəllifin kim olduğu göstərilməmişdir. Dərslərdə verilən qrammatik anlayışlara aid təriflərin eyni formada işlənməsindən, tapşırıqların əksəriyyətinin dərslərdəki tapşırıqlarla eyniyyət təşkil etməsindən və digər oxşar xüsusiyyətlərdən görünür ki, bu dərslər də 1936-cı ildə nəşr edilən “Qrammatika”nın müəllifi dosent İ.Həsənov tərəfindən yazılmışdır.

1910-cu ildən 1937-ci ilə qədər nəşr olunan orta məktəbin qrammatika dərsləri içərisində 1937-ci ildə nəşr olunan dərslər qədər ter-

¹ İ.Həsənov və A.Şərifov. “Qramer”, 6-cı tədris ili. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 27

² Yəni orada, s.66

minləri əsl türk (Azərbaycan) sözləri ilə ifadə olunan ikinci bir dərslik hazırlanmamışdır. Məsələn: isim-ad, zərflik-hallıx, ahəng qanunu-uyğunluq qanunu ilə əvəz edilmiş, yeri gəldikcə bu iş davam etdirilmişdir. Lakin 1938-ci ildə nəşr olunan qrammatika dərsliyində terminlər yenə də əvvəlki formasına qaytarılmış, əsl türk sözləri ilə ifadə olunan terminlər yenidən alınma sözlərlə əvəz edilmişdir.

Bu dəyişiklik 1937-ci ildə nəşr olunan dərsliyin əvvəlində verilən “Bir neçə söz” başlıqlı mətnə də qeyd olunur. Mətnə yazılır: “5-ci il qrammatikası yeni proqrama görə tamamilə yenidən düzəldilmiş, qrammatik kateqoriyalara aid bir çox tərif və izahat dəxi düzəldilmiş və tamamlanmış, tapşırıqların böyük qismi yenidən yazılmışdır”.¹

Dərslik “Bir neçə söz” və “Giriş” dən başqa səkkiz hissəyə bölünür. Dərslikdə cümlə, fonetika, söz və onun quruluşu ilə bərabər nitq hissələri də ayırı-ayrılıqda izah edilir.

Bugünkü dərsliklərdə “feli bağlama” adlanan qrammatik anlayış əvvəlki dərsliklərdə *rəbt siğələri*, *feli zərflər*, 1936-cı il dərsliyində *rəbt formaları* adlandırıldığı halda, 1937-ci il dərsliyində “bağlama formaları” şəklində verilir. 1938-ci ildə nəşr edilən “Qrammatika” dərsliyi quruluş və qrammatik anlayışların müəyyən ardıcılıqla düzümü cəhətdən 1937-ci ildə nəşr edilən dərsliklə eyniyyət təşkil edir.

Dərslik Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən hazırlanmış, 12 bölmədən ibarətdir. Dərsliyin “Bir neçə söz” başlıqlı mətnində yazılır: “Qrammatika kitabı bu il yeni proqramma əsasında bir çox dəyişikliklərlə yenidən qurulmuşdur”.²

1937-ci il dərsliklərində “bölüm” adlanan qrammatik anlayış 1938-ci ildə nəşr edilən dərsliklərdə “heca” adlanır. 1938-ci ildə nəşr olunmuş dərslikdə əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq “söz tipləri” başlıqlı bir mövzu verilmiş, burada sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünmüşdür. Bugünkü dərsliklərdə “modal sözlər” adı ilə tanınan söz qrupu da zərflərin sırasına qatıldığından, zərflik də bir müddət yardımçı sözlər sırasına daxil edilmişdir. Bu nitq hissəsi 1936-cı il dərsliyində yardımçı söz kimi zərflik (səh. 67), 1937-ci il dərsliyində köməkçi sözlər sırasında “Hallıx”, 1938-ci il dərsliyində isə qrammatik kateqoriyalar sırasında “Zərf” adlandırılmışdır.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan dili dərsliklərinin nəşrinə və

¹ Qrammatika, 5-ci sinif üçün, Bakı, Azərnəşr, 1937, s.3

² Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev. Qrammatika, I hissə, natamam və orta məktəb üçün. Bakı, Azərnəşr, 1938, s. 3

keyfiyyətinə diqqət artırılmış və az qala hər il bu dərsliklər müəyyən yenilik və dəyişikliklərlə nəşr edilmişdir. Bu dərsliklərdən biri də 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifba ilə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası”¹ dərsliyidir. Dərslik S.Cəfərov, Ə.Abasov və D.Quliyev tərəfindən hazırlanmış, giriş və üç bölmədən (I. Sintaktik giriş, II. Fonetika, III. Morfologiya) ibarətdir.

“Giriş”də qrammatikanın üç bölmədən – fonetika, morfologiya və sintaksisdən ibarət olduğu qeyd edilmiş, fonetikada səs, morfologiyada söz (yəni forma), sintaksisdə isə cümlə bəhsi aydınlaşdırılmışdır.

Birinci hissənin birinci fəslinin üçüncü bölməsi **“Kiril əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika dərslikləri”** adlanır.

“1939-cu il Azərbaycanda latın əlifbasının kiril əlifbasına dəyişdirilməsi aktual bir məsələ oldu... .

May ayından başlayaraq dəfələrlə layihənin müzakirəsinə həsr edilmiş geniş müşavirələr keçirilmişdir... 14 may 1939-cu ildə yeni düzəldilmiş əlifba layihəsi “Kommunist” qəzetində çap edildi. Bu müzakirələrin nəticəsində 23 iyun 1939-cu ildə “Azərbaycan latınlaşdırılmış əlifbasının rus qrafikalı əlifbaya keçməsi haqqında” Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti qərar vermiş ... Azərbaycan yazısı 1940-cı il yanvarın 1-dən başlayaraq latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilmişdir.²

1939-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” dərsliyi 1941-ci ildə rus əlifbası əsasında hazırlanmış əlifba ilə nəşr olunmuşdur. Yeni dərslik 1939-cu ildə çap edilən dərsliyin ikinci çapı olsa da, burada bəzi dəyişikliklər də edilmişdir.

“Sintaktik giriş” bölməsində sual, nida, nəqli cümlələrin sırasına əmr cümləsi (səh. 5.), “Fonetika” bölməsinə “ə, e, ö hərfləri və onların yazılışı” (səh.22) mövzusu artırılmış, “Əvəzlilik” bölməsindən “Şəxs əvəzliyi ilə düzələn yiyəlik birləşməsi” (səh.75) mövzusu çıxarılmışdır. 1941-ci ildə nəşr edilən dərsliyin özündən əvvəl nəşr edilən dərsliklərdən yığcamlığı, tamlığı və bitkinliyi ilə fərqləndiyi diqqəti daha çox cəlb edir.

1938-ci il dərsliyində Azərbaycan əlifbasının 32 hərf və apastrofdan, 1941-ci il dərsliyində isə 36 hərf və apastrofdan ibarət olduğu qeyd olunur.

Əvvəlki dərslikdə söz tipləri (1938, səh. 39) adlandırılan qrammatik

¹ S.Cəfərov. Ə.Abasov. D.Quliyev. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Azər nəşr, 1939, s.4

² Ziyafət Qasımova (Eyvazova) Kiril əlifbasına keçid, Azərbaycan Dövlət Arxivindən. Filologiya məsələləri toplusu. Bakı, “Elm” 2011, № 6, s.126.

anlayış bu dərslikdə (1941) “Sözlərin quruluşca növləri” (səh.33) adlanır və sözlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünür.

Əvvəlki dərslikdə “Qrammatik kateqoriyalar” (1938, səh.41) adlanan anlayış digər formada - “sözlərin növləri” adlanır. 1941-ci il dərsliyində isə həmin anlayış “nitq hissələri” adlandırılır.

1941-ci ildə üç müəllif (Ə. Abasov, D. Quliyev, S. Cəfərov) tərəfindən nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” dərsliyi 1944-cü ilə qədər məktəblərdə tədris edilir. 1944-cü ildə dərslik “Azərbaycan dilinin sərifi” adı altında S. Cəfərov və Ə. Abasovun, 1950- ci ildə isə yalnız Ə. Abasovun müəllifliyi ilə nəşr olunur. Dərslik əvvəlki dərsliklər kimi birinci hissə adlandırılrsa da, əvvəlki dərslikdə verilmiş “fonetika” və “morfologiya” terminləri burada “sevtiyyat və şəkliyyat” adlandırılmış, yeddiillik və orta məktəbin 5-6 sinifləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslik “Müqəddimə” (səh.3), I. Nəhvi giriş” (səh.5-21), II. “Sevtiyyat” (səs bəhsi), III. “Şəkliyyat”(şəkil bəhsi) və “Keçilmişlərin təkrarı” bölmələrindən ibarətdir.

Müqəddimə “Sərf müəyyən bir dilin düzgün yazı (imla) və düzgün oxu qaydalarını öyrədir¹” cümləsi ilə başlayır və qeyd olunur ki... “sərf, yəni dilin qayda və qanunlarını öyrədən elm olmadan ədəbi dildən düzgün istifadə etmək mümkün deyildir”.²

Bu dərslikdə ilk dəfə olaraq göstərilmişdir ki, “Cümlə nitqin əsas hissəsidir³”. Bu isə cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdən birincisidir.

Daha sonra əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq sözlərin səslərdən, cümlələrin isə sözlərdən əmələ gəldiyi yazılır. Bütün cümlələrin başlanğıc səsinin (hərfinin) böyük hərflə yazıldığı və onlardan sonra nöqtə, sual və nida işarələrinin qoyulduğu ilk dəfə olaraq “Cümlə haqqında ümumi məlumat” mövzusunun tərkibinə daxil edilir.

Əvvəlki dərslikdə cümlələr sadə və mürəkkəb cümlələr adı altında iki növə bölündüyü halda, 1950-ci ildə nəşr edilən dərslikdə “sadə, qovuşuq və mürəkkəb cümlələr” (səh.19) adı altında üç növə bölünür. Dərsliklər arasında digər bir fərq isə əlifbamızdakı hərflərin sayında özünü göstərir. 1941-1948-ci illərdə nəşr edilən dərsliklərdə Azərbaycan əlifbasında 36 hərfin olduğu qeyd edildiyi halda, 1951-ci ildəki dərslikdə

¹ M.A.Şirəliyev, M.Hüseynov. Azərbaycan dilinin sərifi. 6-7-ci siniflər üçün. Bakı, Azərnəşr, 1950, s. 3.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s. 5.

əlifbamızda 35 hərf olduğu göstərilir. Bu isə dərsləklərdə verilmiş əlifbada hərflərin sırasına daxil edilən Ç (Çe) hərfinin əlifbamızdan çıxarılması ilə əlaqədardır.

Dərsləyin III bölməsi “Şəkilyyat” (səh. 48-207) adlanır. Bu bölmədə “Söz hissələri”, “Kök və şəkilçi” və s. məsələlərə aydınlıq gətirilir. Şəkilçilərin isə öz vəzifələrinə görə iki yerə - sözdüzəldici və sözdəyişdirici-ayrıldığı qeyd olunur. “Nitq hissələri” bölməsində Azərbaycan dilində 6 əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf) üç köməkçi (qoşma, bağlayıcı, nida) nitq hissəsinin olduğu qeyd olunur və onlar ayrı-ayrı mövzular şəklində izah edilir. “Məntiqi vurğu” (səh. 12) mövzusu da ilk dəfə olaraq bu dərsləyə daxil edilmişdir. 1951-ci ildə nəşr edilən dərsləyi, özündən əvvəl və sonra nəşr edilən dərsləklərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də bu dərsləkdə “Lüğət” (səh. 45-52) bölməsinin verilməsidir. Bu bölmədə lüğət tərkibi haqqında söhbət açılır və qeyd olunur ki, “Hər bir dildə işlənən sözlərin hamısına birlikdə dilin lüğət tərkibi deyilir”¹. 1951-ci il dərsləyini başqalarından fərqləndirən digər bir cəhət burada dilin lüğət fondu ilə lüğət tərkibinin aydınlaşdırılmasıdır. “Lüğət fondu” adlanan mövzunun daxilində dilin lüğət fondunun lüğət tərkibindən kiçik olması, lüğət tərkibinin lüğət fondu əsasında formalaşdığı göstərilir və bununla bağlı yazılır: “Lüğət tərkibi tez-tez dəyişsə də, əsas lüğət fondu çox uzun zaman, əsrlər boyu yaşayır və dildə yeni sözlər yaranması üçün əsas verir”² 1951-ci ildən 1959-cu ilə qədər nəşr edilən dərsləklərdən (1955-1957) bəzi mövzular (“Dil haqqında ümumi anlayış”, “Nitq, cümlə və söz”, “Məntiqi vurğu”, “Vasitəsiz nitq”, “Lüğət bölməsi”, “Lüğət fondu” və s.) çıxarılmış, bəzi bəhslər üzərində isə dəyişikliklər aparılmışdır.

1959-cu ildə yeddi illik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün hazırlanan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə, fonetika və morfolojiya) dərsləyi 1939-cu ildən 1951-ci ilə qədər nəşr edilən dərsləklərin müəlliflərindən biri olan S. Cəfərovun müəllifliyi ilə çap olunmuşdur. Bu dərsləkdə əvvəlki dərsləklərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində 11 nitq hissəsinin olduğu qeyd edilmiş, “ədat” 1925-ci ildən sonra ilk dəfə olaraq bu dərsləkdə köməkçi nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir.

1910-1925-ci illərdə nəşr olunan dərsləklərdə bütün köməkçi nitq hissələri “ədavat” adı altında, 1925-ci ildən 1959-cu ilə qədər nəşr olunan

¹ Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, 5-6-cı siniflər üçün, Bakı, Azərənəşr, 1951, s. 45.

² Yenə orada, s. 53.

dərsləklərin heç birində bu ad çəkilməmişdir. 1936-cı ildən orta məktəb dərsləklərinə daxil edilən və 1938-ci il dərsləklərindən çıxarılan “fəli sifətlər” (səh. 116-121) də ilk dəfə olaraq bu dərsliyə daxil edilmişdir. 1959-cu ildə nəşr edilən “Azərbaycan dilinin qrammatikası” dərsliyi 13 dəfə ardıcıl olaraq nəşr edilir. 1971-1972-ci tədris ilindən Azərbaycan dili kursunun yeni proqram əsasında keçirilməsinə başlanılır.

Bununla bağlı yazılır: “Məlum olduğu üzrə məktəblərimizin yeni tədris planına keçməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan dilində sistemətik kursun məzmun və quruluşu da əsaslı surətdə dəyişdirilmişdir”¹.

Ə.Əfəndizadə və R.Əsədov tərəfindən hazırlanan 191 səhifəlik bu dərslək qısa məlumatlar şəklində verilən “Keçilmişlərin təkrarı”, “Sintaksis və durğu işarələri”, “Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri”, “Fonetika”, “Leksika”, “Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı” və “Morfologiya” bölmələrindən ibarətdir.

1972-ci ildə morfologiyanın orta məktəbdə tədrisi ilə bağlı eyni siniflər üçün iki dərslək nəşr olunur. A. Axundov və B. Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Azərbaycan dili” (“5-6-cı siniflər üçün”) dərsliyi iki bölmədən (leksika və morfologiya) ibarətdir.

“Leksika” bölməsində sözün və leksikanın nə olduğu aydınlaşdırılır. “Morfologiya” bölməsində isə nitq hissələri haqqında məlumat verilir. Əvvəlki dərsləklərdən fərqli olaraq bu dərsliyə ismin bütün halları ayrı-ayrı mövzular şəklində daxil edilmişdir. “Sifətin mənaca növləri” (əslə və nisbi sifətlər) mövzusu bu dərsliyə daxil edilməmiş, “nida” “xüsusi nitq hissəsi” kimi qeyd edilmişdir.

S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun müəllifliyi ilə 1972-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dili” dərsliyi də orta məktəbin 5-6-cı sinifləri üçün yazılmış, burada da, əsasən, qrammatikanın morfologiya bölməsi əhatə olunmuşdur. Bu dərsləkdə də mövzular siniflər arasında ümumən əvvəlki dərsləkdəki kimi bölünmüşdür. Lakin bu dərsləkdə bəzi fərqli xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Əvvəlki dərsləkdə sayın mənaca növləri sırasına kəsir sayı daxil edildiyi halda, bu dərsləkdə kəsir sayının adı çəkilməmişdir. Əvvəlki dərsləkdə “feil” bəhsinə 72 səhifə yer ayrıldığı halda, sonrakı dərsləkdə 52 səhifə verilmişdir.

A.Axundov və B.Əhmədovun 1974-cü ildə nəşr etdirdikləri “Azərbaycan dili” dərsliyinə yalnız 1972-ci ildə nəşr etdirdikləri 5-6-cı siniflər üçün dərsləkdəki 5-ci sinfin proqramına daxil olan materiallar salın-

¹ Yeni proqram üzrə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri. Bakı (redaktor Ə.Əfəndizadə) 1972, s. 4.

mışdır.

A.Axundovla B.Əhmədovun 5-ci siniflər üçün nəşr etdirdikləri “Azərbaycan dili” dərsliyi 1990-cı ilə qədər heç bir elmi dəyişiklik edilmədən nəşr edilmiş və orta məktəblərdə tədris edilmişdir.

1987-ci ildə orta məktəbin 6-cı siniflərində S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun hazırladıqları dərsliyi əvəz edən digər dərslük nəşr edilir. Rasim Əsədov və Əhəd Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr edilən dərslük də morfologiya bölməsini əhatə edir. Dərsliyə daxil edilən mövzular və onların verilmə ardıcılığı S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun nəşr etdirdikləri dərsliyin eynini təşkil edir. R.Əsədov və Ə.Əhmədovun hazırladıqları dərsliyə özündən əvvəlki dərslükdən fərqli olaraq “IV-VI siniflərdə keçilmişlərin təkrarı və ümumiləşdirilməsi” bölməsi daxil edilmişdir. S.Cəfərovun nəşr etdirdiyi dərslükdə felin mürəkkəb şəkillərindən sonra verilən “Felin bacarıq tərzii” (53-54) mövzusu R.Əsədovun hazırladığı dərsliyə daxil edilməmişdir. Səlim Cəfərovun dərsliyində tabesizlik bağlayıcılarının beş (birləşdirmə, inkar, qarşılıq, bölüşdürmə və iştirak) R.Əsədovun dərsliyində isə üç növü (birləşdirmə, qarşılaşdırma və bölüşdürmə) göstərilmişdir. R.Ə.Əsədov və Ə.Əhmədovun müəllifliyi ilə 1987-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dili” dərsliyi 1990-cı ilə qədər orta məktəblərin 6-cı siniflərində tədris edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci hissəsinin birinci fəslinin dördüncü bölməsi **“Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra nəşr edilən dərslüklər”** (səh. 85-89) adlanır. Bu bölmədə müstəqillik dövründə nəşr edilən dərslüklər araşdırılır.

50 ilə yaxın müddətdə Azərbaycan yazısında hakim mövqe tutan kiril əlifbasının hökmranlığına 18 oktyabr 1991-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı”nın qəbul edilməsi ilə son qoyuldu. 25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurası “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Bu qərarla “1992-ci ildə: Sentyabr ayından orta məktəblərin birinci siniflərində dərslər (in) yeni əlifba ilə keçiril” məsi, 1993-cü ildə: Orta, orta ixtisas və ali məktəb dərslükləri(nin) latın qrafikalı əlifba ilə çap edil¹məsi nəzərdə tutulurdu. 22 dekabr 1992-ci ildən Azərbaycan Respublikasının dövlət dili”Türk dili” adlandırıldığından qrammatikanın morfologiya bölməsini əhatə edən orta məktəb dərslükləri 1994-cü ildə ilk

¹ Buludxan Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Dərslük. Bakı, “Nurlan”, 2006, s. 343-345.

dəfə olaraq “Türk dili” adı altında latın əlifbası ilə nəşr edilir.

“İki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə istər-istəməz onları ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir. Bütün bunları nəzərə alaraq (eyni zamanda referendumun nəticələrinə əsaslanaraq) müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin adı “Azərbaycan dili kimi qeyd edildi”.¹ Buna görə də 1995-ci ildən başlayaraq orta məktəblərin qrammatika dərslikləri yenidən “Azərbaycan dili” adı altında nəşr olunmağa başlayır. Qrammatik anlayışların ifadəsində dəyişiklik baş verməsə də, dərsliklərə daxil edilən tapşırıqların mətnində kəskin dəyişikliklər edilir.

1994-cü ildə Ə.Əfəndizadə və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan 270 səhifəlik “Türk dili” dərsliyinə əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq Əhməd Cavadın şeirlərindən nümunələr, M.Ə.Rəsulzadənin həyatı ilə bağlı mətn, türk dilinin əlifbası və s. daxil edilmişdir. B.Əhmədov və A.Axundovun müəllifliyi ilə nəşr olunan 173 səhifədən ibarət “Türk dili” dərsliyi (1994) isə 6-cı sinif üçün nəzərdə tutulmuşdur. 1994-cü ildə nəşr olunan dərslikdə 1990-cı ildə nəşr olunan dərslikdən fərqli olaraq millimənəvi dəyərlərimizin təbliği önə çəkilməmişdir. Dərslik 1994-cü ildən 2000-ci ilə qədər (2000-ci il də daxil olmaqla) ardıcıl olaraq çap edilmişdir.

Birinci hissənin ikinci fəslinin birinci bölməsi “**Morfologiya mövzusunun dərsliklərdə ifadəsi**” adlanır. Bu bölmədə qeyd olunur ki, morfoloji anlayışların orta məktəb dərsliklərinə daxil edilməsi qaydası həmişə bugünkü forma və məzmununda olmamış, illərlə müxtəlif qaydalarla əsaslandırılmışdır.

1924-cü ildə nəşr olunmuş “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyində isə qanunauyğunluq gözlənilmiş, dilçiliyin bir çox bölmələri elmi şəkildə aydınlaşdırılmışdır.

İlk rəsmi dərslik sayılan kitabda bu gün “morfologiya” adlanan bölmə “sərf”, 1928-ci ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadə tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilən “Türk qrameri” dərsliyində “şəkliyyət-morfoloji” (səh. 46), 1936-cı ildə İ.Həsənov tərəfindən nəşr edilən “Qrammatika” dərsliyində “morfologiya”, 1945-ci ildə S.Cəfərov və Ə.Abasov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən “Azərbaycan dilinin sərfi” dərsliyində yenidən “şəkliyyət”, 1951-ci ildə Ə.Abasov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən “Azərbaycan dili-

¹ Buludxan Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Dərslik. Bakı, “Nurlan”, 2006, s. 343-345.

nin qrammatikası” dərsliyindən başlayaraq bu günə qədər isə “morfologiya” adlandırılmışdır.

“Morfologiya” bölməsi dərslıklərə daxil edilsə də, morfologiya termininin izahı ilə bağlı orta məktəb dərsliklərində elə bir geniş məlumat verilməmişdir. İlk dəfə “morfologiya” termini daxil edilən dərslikdə morfologiya haqqında deyilir: “Sözlərin iki ünsürü vardır: damar (kök - S.Z.) və şəkilçi.

Sərfin bu iki ünsürdən bəhs edən kəsiminə şəkliyyat (morfoloji) deyilir.”¹

“Morfologiya” termininin lüğəti mənası 1941-ci ilə qədər nəşr edilən dərsliklərin heç birində aydınlaşdırılmamışdır. Bu sözün mənası termin kimi ilk dəfə olaraq 1941-ci ildə nəşr olunan dərslikdə aydınlaşdırılmış və qeyd edilmişdir ki, “Morfologiya”, yəni söz bəhsi (yunanca morfe-forma deməkdir) sözlərin təşkilini və dəyişməsinə öyrədir.”²

1994-cü ildə nəşr olunan “Türk dili” dərsliyində həm morfologiya, həm də sintaksis termininin mənası aydınlaşdırılmış və qeyd edilmişdir ki, “Morfologiya”yunanca “morfos” (forma) və “loqos” (bəhs) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib sözün formaları haqqında bəhs mənalərini bildirir.”³

Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılan və ali məktəblər üçün ilk dərslük sayılan “Müasir Azərbaycan dili”⁴ nin geniş bir bölməsi “Morfologiya” adlansa da, dərslük vəsaitində bu termin haqqında bir kəlmə də qeyd olunmamışdır.

Lakin professor Buludxan Xəlilovun 2000-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” (I hissə) kitabında “morfologiya” termini, onun hansı dildən alınması haqqında məlumat verilir və göstərilir ki, “Morfologiya qrammatikanın əsas şöbələrindən biridir. Bu şöbənin adı yunan mənşəli iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: morphe – forma, loqos – elm. Morfologiya sözün formasını öyrənir”.⁵

¹ B.Çobanzadə və F.Ağzadə, Türk qrammeri, Bakı, Azərənəşr, 1930, s. 46.

² Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, 5-ci sinif üçün, Bakı, Azərənəşr, 1941, s. 46.

³ Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov. Türk dili. 5-ci sinif üçün. Bakı, Öyrətmən 1994, s. 105.

⁴ M.Hüseynzadə, Bakı, “Maarif”, 1973.

⁵ Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, “Nurlan”, 2000, s.7.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı metodik ədəbiyyatı ardıcıl olaraq izlədikdə görürük ki, orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə müəyyən dövrlərdə bir elm sahəsinin tədrisi kimi yanaşılmış və həmin elm sahəsinə aid bütün termin və anlayışların şagirdlərə daha ətraflı çatdırılmasına xüsusi fikir verilmişdir. Müəyyən dövrlərdə isə Azərbaycan dili fənninə bir elm sahəsi kimi yox, şagirdlərin yazılı və şifahi nitqini nizama salan bir vasitə kimi baxmışlar.

Birinci hissənin ikinci fəslinin ikinci bölməsi **“Sözün mənalı hissələri: kök və şəkilçi”** adlanır. Bu bölmədə sözün mənalı hissələrinin nələrəndən ibarət olduğu aydınlaşdırılır və onların 90 il ərzində keçdiyi yola nəzər salınır. Əvvəl orta, sonra isə ali məktəb dərsləklərində bu anlayışlara müxtəlif cür yanaşmalar öz əksini tapır.

Dilin, eyni zamanda, qrammatikanın əsas vahidi və tədqiqat obyektinə olan söz müxtəlif illərdə orta məktəb dərsləklərində gah “Kök və şəkilçi”, gah da “Sözün tərkibi” başlıqlı mövzuların daxilində aydınlaşdırılmışdır.

Eyni anlayışların izahında müxtəlif terminlərdən istifadə edilməsinə baxmayaraq, uzun bir tarixi dövrü ardıcılıqla izlədikdə, bütün izahların eyni vəzifə və məqsəd daşdığına şahid oluruq.

Bəzi dərsləklərdə köklər də (söz kökləri - S.Z.) quruluşca üç növə (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) ayrılmış, sonrakı dərsləklərdə isə bu uyğunsuzluq aradan qaldırılmışdır. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili”¹ dərsləyində söz köklərinin quruluşca üç cür olduğu qeyd edilir. Lakin elə orada da yazılır: “Kök sabit qalır, dəyişmir. Bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilər”.²

Dissertasiyanın birinci hissəsinin birinci fəslinin üçüncü bölməsi isə **“Şəkilçilər və onların növləri”** adlanır. Bu bölmədə 1910-cu ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunan dərsləklərdə şəkilçilər, onların növləri, sözlərin sonuna və əvvəlinə qoşulan şəkilçilər aydınlaşdırılır. Mühüm bir həqiqət diqqətə çatdırılır ki, sözlər dilin lüğəvi mənaya malik əsas vahidi olsa da, onlar öz formalarını dəyişmədən, bir-biri ilə müəyyən əlaqəyə girib cümləyə çevrilə bilməzlər. Dildə yeni mənalı sözlərin yaranması və digər kateqoriyaların ifadəsi şəkilçilər hesabına başa gəlir.

Azərbaycan dili qrammatikasının əsasını təşkil edən hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət, inkarlıq və digər kateqoriyalar dildə şəkilçilər vasitəsilə öz əksini tapır.

Müxtəlif dərsləklərdə müəyyən müddət ərzində sözdüzəldici şəkil-

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1954, s. 75.

² Yenə orada.

çilər “sözyapıcı” şəkilçilər adlandırılmış, sözdəyişdirici şəkilçilər isə bugünkü adları ilə qeyd olunmuşdur.

Şəkilçilərin bölgüsündə çox vaxt “leksik şəkilçilər” və “qrammatik şəkilçilər” terminlərindən də istifadə edilmişdir.

Şəkilçilər haqqında orta və ali məktəb dərsliklərində verilən anlayışların, təqribən, bir əsrlik tarixini ardıcıl olaraq izlədikdə müəlliflərin bu sahədə apardıqları təkmilləşmə işində bir konkretlik, bir yığcamlıq nəzərə çarpır. Lakin şəkilçilərin bölgüsündə bu gün də bəzi problemlərlə qarşılaşırıq. Çünki həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərin sırasına daxil olan şəkilçilərin söz yaratma və formadəyişmə qabiliyyətləri eyni dərəcədə deyildir. Bəzən hər hansı nitq hissəsində qrammatik məna növü yaradan şəkilçi leksik şəkilçi, yaxud əksinə adlandırılır. Məsələn, orta məktəbin VI sinifləri üçün hazırlanmış “Azərbaycan dili”¹ dərsliyində feilin növləri müxtəlif terminlər altında verilir. Feil bəhsinin daxilində üç mövzunun başlıqlarına nəzər salaq: “Felin mənaca növləri” (səh. 11), “Felin quruluşca növləri” (par.4, səh. 13), “Felin qrammatik məna növləri” (par.8, səh. 21).

Əgər məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq və icbar növ feillər feilin qrammatik məna növü adlandırılırsa, onda həmin növləri yaradan şəkilçilər də qrammatik şəkilçilər adlandırılmalıdır. Halbuki həmin şəkilçilər dərslikdə feildən feil düzəldən şəkilçilər (sözdüzəldici şəkilçilər) kimi təqdim edilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, dilimizdə tam sözdüzəldici və tam sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqlənən bir qrup şəkilçilər də vardır. Həmin şəkilçilərin daşdığı vəzifəyə və görkəmli dilçilərin elmi araşdırmalarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu şəkilçilər hər iki növ şəkilçilərdən fərqli olaraq “formadüzəldici şəkilçilər” adı altında tanınmalıdır. Məsələn, məsdər, feli sifət, feli bağlama, sifətin dərəcə şəkilçiləri və digər bu cür şəkilçilər həmin ad altında qruplaşdırılmalıdır.

Birinci hissənin ikinci fəslinin dördüncü bölməsi **“Sözlərin məna və vəzifələrinə görə bölgüsü - nitq hissələri”** adlanır. Bu bölmədə 90 il müddətində nitq hissələri adlandırılan qrammatik anlayışlara münasibətdəki oxşar və fərqli xüsusiyyətlər öz əksini tapır.

1910 və 1918-ci ildə nəşr edilən “Rəhbəri-sərf”, 1925-ci ildə nəşr olunan “Sərf və nəhv”, 1924-cü ildə nəşr edilən “Türkcə sərf-nəhv” və 1930-cu ildə nəşr olunan “Türk qrameri” dərsliklərində nitq hissələri anlayışı ayrıca mövzu şəklində izah edilməmişdir. Qeyd etdiyimiz birinci

¹ Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov. Bakı, 1977

və ikinci dərsləyin birinci hissəsi “Ləfz, kəlmə və cümlə” adlandırılmışdır. İkinci hissədə isə ardıcıl olaraq isim, sifət, feil və digər mövzular dərsləklərə daxil edilərək izah olunur.

1934-cü ildə 5-ci siniflər üçün nəşr edilən “Qramer” dərsləyində isə nitq hissələri haqqında ayrıca söhbət açılır. Dərsləyin “Giriş” hissəsində göstərilir ki, “Qarmer” üç hissəyə ayrılır və morfolojiya adlanan şöbədə “nitq hissələri quruluşu və onların nitqdə dəyişməsi”¹ öyrənilir. Daha sonra isə qeyd olunur ki, “Nitq kateqoriyaları tədricən əmələ gəlmiş və bəşəri dillərin inkişafı nəticəsində müəyyən mənə və şəkillər almışdır”.² Bu qeyddən sonra isə Marrın nitq hissələri haqqında söylədiyi: “Dilin ilk inkişaf mərhələlərində nitq hissələri olmamışdır. İnsanın nitqi ümumi (polisemantik) mənalar ifadə edən və əsas etibarilə cümlə yerində işlədilən sözlərdən ibarət olmuşdur”³ fikri verilmişdir.

Bu dərsləkdə nitq hissələri səkkiz növə ayrılır: 1. İsim, 2. Sifət, 3. Say adları, 4. Zəmir, 5. Fel, 6. Zərf, 7. Yardımcı sözləri (I. Bağlayıcı, II. Qoşmalar) və 8. Nida”. 1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan “Qrammatika” dərsləyində isə bu bərdə yazılır: “Dilimizdə işlədilən sözlər gördükləri mənə və funksiyalarına görə aşağıdakı növlərə ayrılır: 1. Ad, 2. Sifət, 3. Say, 4. Əvəzlik 5. Fel, 6. Köməkçi sözlər (I. Hallıx, II. Bağlayıcı, III. Qoşma, IV. Nida)⁴”.

1939-cu ildən başlayaraq orta məktəbin Azərbaycan dili dərsləklərində “Qrammatik kateqoriyalar” mövzusunun daxilində mötərizə içərisində “Nitq hissələri”⁵ adlı əlavə bir termin də işlədilir və orada sözlərin müs-təqil və köməkçi olması söylənir.

Nitq hissələrinə olan bu münasibət 40-cı illər boyu davam edir. “Qrammatik kateqoriyalar” termininin əvəzinə dərsləklərdə “Nitq hissələri” termini işlənməyə başlayır.

1951-ci ildə nəşr olunan Azərbaycan dilinin qrammatikası (Ə. Abasov) dərsləyində isə “Nitq hissələri xüsusi bir bölmə kimi verilir. Bu dərsləkdə nitq hissələrinə verilən tərif bir az da təkmilləşdirilərək: “Sözlər

¹ İ. Həsənov və A. Şərifov. Qramer, II hissə, 6-cı tədris ili. Bakı, Azər nəşr, 1934, s. 15.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada.

⁵ Abasov Ə., Quliyev D., Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. 5-ci sinif üçün, Bakı, Azər nəşr 1941, s. 35.

cümlədəki mənasına, formasına və yerinə görə müəyyən qruplara ayrılır. Bunlara nitq hissələri deyilir”¹ formasına salınır.

1971-ci ildə nəşr olunan dərsləklər də daxil olmaqla nitq hissələrinə verilən tərif və nitq hissələrinin bölgüsündə elə bir dəyişiklik görünmür. 1972-ci ildə yeni proqram tələbi ilə yazılan dərsləklərdə “Nitq hissələri” mövzusu 5-ci sinfin proqramından çıxarılaraq 4-cü sinfə daxil edilir. Dərslək müəllifləri Ə.Əfəndizadə və R.Əsədov öz dərsləklərinin “Morfologiya” bölməsinin izahına “Nitq hissələri” (§4) mövzusu ilə başlayırlar. Yalnız nida xüsusi nitq hissəsi kimi diqqətə çatdırılmır və digər nitq hissələri ilə bir sırada sadalanır.

Bu dərslək 1972-1988-ci illərdə cüzi dəyişikliklərlə ardıcıl olaraq nəşr edilmişdir.

1974-cü ildə 5-6-cı siniflər üçün hazırlanan “Azərbaycan dili” dərsləyi ayrı-ayrı kitablar şəklində nəşr edilir. 1972-ci ildə 5-6-cı siniflər üçün kitab nəşr etdirən müəlliflər A.Axundov və B.Əhmədov 1974-cü ildən başlayaraq 5-ci sinif üçün, S.Cəfərov və Ə.Fərəcov isə 6-cı siniflər üçün Azərbaycan dili dərsləyi hazırlayırlar. İsim, sifət, say, əvəzlik və fel 5-ci sinfin dərsləyinə, feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları bölməsi, zərf və köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida) isə 6-cı sinfin dərsləyinə daxil edilir.

1990-cı ildən başlayaraq qrammatikanın morfologiya bölməsi 5 və 6-cı siniflər üçün ayrı-ayrı müstəqil dərsləklər şəklində deyil, 6-7-ci siniflər üçün nəzərdə tutulmuş bir kitab şəklində nəşr olunur. 1981-ci ildən sonra “modal sözlər”² köməkçi nitq hissəsi kimi dərsləklərdən çıxarılmış, 1991-ci ildən sonra yenidən həmin sərəya daxil edilmişdir.³ Azərbaycan dilinin “morfologiya” bölməsi ilə bağlı 1947-ci ilə qədər nəşr olunan hər hansı bir elmi qrammatika kitabına rast gəlinmir. Nitq hissələrinin izahı verilmiş ilk mənbə Elmlər Akademiyasının Dil İnstitutu tərəfindən hazırlanıb 1947-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər” kitabıdır. Bu kitabda nitq hissələrinə aid bəzi məsələlər ilk dəfə olaraq elmi şəkildə

¹ Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, 5-6-cı siniflər üçün, Bakı, Azər nəşr, 1951, s. 69.

² B.A.Əhmədov, A.A.Axundov. Azərbaycan dili, 6-7-ci siniflər üçün dərslək, Bakı, “Maarif” 1990/1991, s. 48.

³ Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov. Türk dili 5-ci sinif üçün, Bakı, Öyrətmən, 1994, s. 117.

aydınlaşdırılır. Bunun ardınca 1954-cü ildə “Müasir Azərbaycan dili”¹ nəşr edilir. Vəsait ilk dəfə nəşr olunsa da, burada “Nitq hissələri” mövzusu ayrıca verilmiş və nitq hissələrinə “Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan sözlərə nitq hissələri deyilir”² formasında tərif verilmişdir. Bu kitabın ardınca həm 1960, həm 1973, həm də 1980-ci ildə ali məktəblər üçün hazırlanan “Müasir Azərbaycan dili” dərsliklərində nitq hissələrinin izahına geniş yer verilmiş, bu mövzuya yanaşma və münasibət bir-birindən o qədər də fərqlənməmişdir.

İkinci hissənin **“İsim”** adlanan birinci fəslinin birinci bölməsi **“İsim: dərsliklərdə ifadəsi”** adlanır. Ötən yüzillik boyu nitq hissələrindən bəhs edən dilçilər nitq hissələrinin izahına isimlə başlasalar da, bu yanaşmanın nə ilə bağlı olduğu haqda heç bir söz söyləməmişlər. Ancaq bütün dilçilər ismin qədim nitq hissəsi olduğu haqqında fikir söyləmiş və biri digərinin fikrini təsdiqləməklə bu ardıcılığa əməl etmişlər. Təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, dünya dilçiliyində də bu ardıcılıq gözənilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı yazılır: “Hələ yeni eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Yaska hind dilindəki nitq hissələrini dörd qrupa bölərkən birinci yeri adlar qrupuna vermişdir”.³

İsim bütün dərsliklərdə ad bildirən bir nitq hissəsi kimi təqdim olunur. Onun ad bildirməsi əsas vəzifəsi olsa da, ismin dərsliklərdə izah edilməsində və ona verilən təriflərdə diqqəti cəlb edəcək qədər fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn, 1910 və 1918-ci ildə nəşr olunan “Rəhbəri-sərf” dərsliyinin ikinci bölməsində isim haqqında yazılır: “Gördüyümüz və görməyib təsəvvürə gətirdiyimiz şeylərin adına “İsim” deyilir”.⁴ Digər bir dərslikdə isə “Maddi və mənəvi varlıqları göstərən kəlmələrə isim deyilir” formasında dəyərləndirilmişdir. XX əsrin 20-ci illərində ismə bir nitq hissəsi kimi tərif verilmiş və göstərilmişdir ki, “Əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir”.⁵ “Nitq hissəsinə isim deyilir” ifadəsinin bu

¹ M.Hüsyinzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1954, s.243.

² Yenə orada, s. 83.

³ Səidə Əkbər qızı Rüstəмова. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi. f.ə namizədi, alimlik dərəcəsi almaq üçün hazırlanmış dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004, s. 9.

⁴ Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov. Rəhbəri-sərf, 2-ci çapı, Bakı, “Məktəb” 1918, s. 9.

⁵ İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq və digər 4 müəllif. “Türkcə sərf-nəhv” Bakı, 1924, s.12.

tərifin tərkibinə daxil edilməsi söhbətin nitq hissəsi olan isimdən getdiyini dəqiqləşdirir. Çünki əvvəlki dərslərdə ismə verilən təriflərdə bu ifadə yerinə “sözlərə isim deyilir” ifadəsi işlədilirdi.

XX əsr boyu nəşr olunan qrammatika dərslərində isim haqqında deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, ismə xas olan əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. İsim ad bildirir. 2. *Kim? nə? hara?* suallarından birinə cavab verir. 3. İsim söz olsa da, o, qrammatikada əsas nitq hissəsi kimi öyrənilir. Bu əsas xüsusiyyətləri nəzərə alıb ismə “Ad bildirən, *kim? nə? hara?* suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə isim deyilir” formasında tərif versək, elə bilirəm ki, bu yanaşma daha məqbul sayılar və belə olduqda “əşya” sözünün izahına yer ayırmağa ehtiyac hiss olunmaz.

Dissertasiyanın ikinci hissəsinin birinci fəslinin **“İsmin quruluşca növləri”** adlanan ikinci bölməsində 20-ci əsrin qrammatika kitablarında ismin quruluşca növlərinin keçdiyi tarixi yol işıqlandırılır.

Ərəb əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika kitablarının heç birində ismin quruluşca növləri haqqında geniş məlumat verilməyib.

Yalnız 1924-cü ildə nəşr edilən dərslərdə “Mürəkkəb isim” adlı mətn verilmiş və orada qeyd olunmuşdur ki, “Birdən ziyadə kəlmələrdən yapılan isimlərə - mürəkkəb isim deyilir”.¹

1933-cü ildə nəşr olunan “Qramer” dərslərində ismin quruluşca növləri haqqında geniş məlumat verilmiş və qeyd edilmişdir ki, “İsmlər quruluşları etibarilə üç qismə ayrılırlar: yalnız bircə kökdən ibarət isimlərə sadə, köklə şəkilçidən əmələ gəlmiş isimlərə yapma, iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş isimlərə isə mürəkkəb isimlər deyilir”.²

1938-ci ildə Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyevin müəllifliyi ilə nəşr edilən “Qrammatika” dərslərində isə “İsmin quruluşca növləri ayrıca mövzu şəklində verilmiş, burada sözlərin quruluşca növlərinə yanaşma eyni cür olsa da, yapma isimlər düzəltmə isimlər adı altında qruplaşdırılmışdır.

2000-ci ilə qədər nəşr olunan bütün qrammatika dərslərində ismin quruluşca üç növünün (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) olduğu göstərilir.

Yuxarıda adı qeyd olunan fəslin üçüncü bölməsi isə **“İsmin halları”** adlanır. Məlum həqiqətdir ki, dil vahidi olan cümlələrin qurulmasında və sözlərin biri-birinə bağlanması ismin hal şəkilçilərinin əhəmiyyəti

¹ İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq və digər 4 müəllif. “Türkcə sərf-nəhv” Bakı, 1924, s.12.

² A.Şərifov, İ.Həsənov. Qramer, II hissə, 6-cı tədris ili, Azərnəşr 1933, s. 22.

əvəzsizdir.

90 illik bir müddət ərzində ismin hallarının sayında və həmin halların adlandırılmasında müxtəlif dəyişmələr olmuşdur. Məsələn, “Rəhbəri-sərf” dərsliyində ismin altı halının olduğu qeyd edilir və göstərilir: 1. Mücərrəd (qələm). 2. Məful-beh (qələmi). 3. Məful ileyh (qələmə) 4. Məful fih (qələmdə). 5. Məful ənh (qələmdən). 6. İzafət halı (Sadığın papağı). 1924-cü ildə nəşr olunan “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyində isə qeyd olunur ki: “Türkcədə isimlər üç halda bulunur:

1. Ədatsız olaraq (mücərrəd hal), 2. Fellərin mənasını tamamlayan (məful halı), 3. İsmın mənasını tamamlayan (izafət halı; müzaf (ün) – ileyh, (müzaf – izafət tərkibində təyin edən-təyin edilən - S.Z.)¹. B.Çobanzadə və F.Ağazadənin “Türk qrameri” dərsliyində də ismin hallarının sayı “Rəhbəri-sərf” dərsliyindəki sayla eynilik təşkil edir. Lakin bu dərslikdə ismin mücərrəd (adlıq - S.Z.) halının adı qeyd edilmir. “Qramer” dərsliyində isə ismin halları ilə bağlı yazılır: “İsimlər cümlədə mübtədə olduqları zaman şəkilçisiz işləndikləri halda, tamamlıq olduqları zaman şəkilçi qəbul edirlər. Buna ismin hallanması deyilir. İsimlərin əsas yeddi halı vardır”.² Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin müəllifliyi ilə 1938-ci ildə Azərnəşrdə çap olunan dərslikdə isə ismin beş halının olduğu qeyd edilir: 1. Şəkilçi qəbul etməyən, mübtədə rolunda çıxış edən adlıq halı. 2. Yönlük, 3. Təsirlik, 4. Yerlik, 5. Çıxışlıq. 1945-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dili dərsliklərində ismin halları sırasına yeni bir hal-yiyəlik hal da əlavə olunur. M. Hüseynzadə isə öz dərsliyində (Müasir Azərbaycan dili, 1954) əvvəlki dərsliklərdə adı qeyd edilən 6 halı-qrammatik hallar və məkani qrammatik hallar adı altında iki yerə bölür. Adlıq, yiyəlik, təsirlik hallar “xalis” qrammatik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar isə məkani qrammatik hallar sırasına daxil edilir. Bu gün də nəşr olunan qrammatika dərsliklərində ismin altı halının olduğu göstərilir və bu qayda ilə tədris edilir.

Həmin fəslin **“Adlıq halın tamamlıq vəzifəsi”** adlanan dördüncü bölməsində isə adlıq halda işlənən sözlərin cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi ilə bağlı yeni fikirlər qeyd edilir ki, bu yanaşma yüz il boyu özünü göstərən yanaşmadan tamamilə fərqlənir. Məsələn, yüz il ərzində ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi ilə bağlı müəlliflər tərəfindən müxtəlif fikirlər söylənilsə də, bunlar bir-birindən o qədər də fərqlənməmişdir. Lakin bu gün dil

¹ Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundov, 1918, s. 14.

² İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer, I hissə, Morfoloji, Bakı, Azərnəşr 1933. s. 19.

faktlarına yanaşdıqda aydın olur ki, bəzi məsələlər hələ də öz həllini tapmamış və diqqətdən kənar qalmışdır. Belə məsələlərdən biri ismin adlıq halında işlənən sözlərin tamamlıq vəzifəsində də çıxış etməsidir. Məsələn, M.Hüseynzadə ismin hallarından danışarkən yazır: “Adlıq hal başlıca olaraq, cümlənin mübtədası olur. Buna görə də inqilabdan əvvəlki bəzi kitablarda buna mübtədə halı da deyirdilər”.¹ Bu günə qədər nəşr olunan dilçilik ədəbiyyatında, demək olar ki, adlıq halın əsasən mübtədə, bəzən də xəbər və təyin vəzifəsində çıxış etdiyi qeyd edilmişdir. Yalnız bu yaxınlarda prof. Q.Kazımovun nəşr etdridiyi “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində ismin adlıq halı ilə bağlı verilmiş məlumatda oxuyuruq: “Adlıq hal. Subyekt halı kimi cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi mübtədədir: xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik vəzifələrində də işlənir”.² Müəllif adlıq halın yuxarıda qeyd olunan cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış etməsi ilə bərabər həm də tamamlıq vəzifəsində çıxış etdiyini qeyd edir. Lakin adlıq halda olan sözün cümlədə mübtədə, xəbər və təyin vəzifəsində çıxış etməsi ilə bağlı nümunələr verdiyi halda tamamlıq və zərflik vəzifəsində işlənməsi ilə bağlı nümunə göstərmir.

2000-ci ilə qədər nəşr olunan həm orta, həm də ali məktəblər üçün qrammatika dərsliklərində adlıq halda olan sözlərin əsasən mübtədə vəzifəsində işləndiyi qeyd olunsa da, bu halda olan sözlərin həm də tamamlıq vəzifəsində işləndiyinin şahidi oluruq.

Bu fikrə müxtəlif dilçi alimlərin əsərlərində də ardıcıl olaraq rast gəlirik. Məsələn: 1972-ci ildə Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin 1985-ci il nəşrində vasitəsiz tamamlıqla bağlı danışılarkən bir cümlədə ismin həm müəyyən, həm də qeyri müəyyən təsirlik halında işlənən iki müxtəlif qeyri həmcins tamamlığın yanaşı işlənməsi ilə bağlı nümunələr verilir və bu barədə yazılır: “Bəzən *hesab etmək, zənn etmək, sanmaq, bilmək, adlandırmaq* felləri ilə ifadə olunan xəbərlər iki vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu tamamlıqlardan əvvəlincisi həmişə müəyyən vasitəsiz tamamlıq (dərkətmə obyekt), ikincisi isə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olub, gümanətmə və qismən müqayisə (bu halda *kimi* qoşması ilə işlənir) obyekt olur: məsələn, Bəndalı xəyal edə bilməzdə ki, Məşədi Hüseyn onu öz həmkarı, öz zəhmət yoldaşı, öz bərabəri sayır (M.S). Demək olar ki, o da başqa iranlılar kimi İrani dünyanın ən abad və gözəl ölkəsi, Tehranı

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1983, s.32.

² Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s. 64.

dünyanın ən böyük paytaxtı, şahı, qibleyi aləm, allahın kölgəsi və şahların şahı bilirdi” (Makulu).¹ Yalnız ikisini qeyd etdiyimiz bu nümunələrdən birincisində müəllif *onu* əvəzliyini cümlənin müəyyən vasitəsiz, *öz həmkarı, öz zəhmət yoldaşı, öz bərabəri* birləşmələrini isə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq, 2-ci cümlədə isə *İrani, Tehranı, Şahı* isimlərini cümlənin vasitəsiz tamamlığı, *dünyanın ən abad və gözəl ölkəsi, dünyanın ən böyük paytaxtı, allahın kölgəsi və şahların şahı* birləşmələrini isə cümlənin qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığı hesab edir. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “*Təyin etmək*, həmçinin bu mənada işlənən *qoymaq* feli də iki obyekt tələb edir. Məsələn: Mən *səni* bu gündən dəstəyə *başçı* təyin edirəm”.² Bu cümlədə də müəllif *səni* əvəzliyini cümlənin müəyyən, *başçı* ismini isə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq sayır ki, bununla razılaşmaq çətinidir. Çünki qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi qeyd edilən *başçı* sözünü müəyyənlik bildirən təsirlik halda işlətmək qeyri-mümkündür.

Q.Kazimovun 2010-cu ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində tamamlığa verilən tərifdə ismin adlıq halının adı çəkilməsə də, izahda tamamlığın ismin adlıq və yiyəlik hallarında işlənən sözlərlə ifadə olunmadığı söylənir. Buna görə də bu gün nəşr olunan dərsliklərdə tamamlığa verilən tərifdə yanlışlığa yol verilir və adlıq halın (ismin qeyri-müəyyənlik bildirən nə?sualından fərqlənən nə? sualı) nə? sualına cavab verən sözlərlə ifadə olunduğu nəzərə alınmır. Lakin dil faktları göstərir ki, dilimizdə ismin adlıq halında işlənən sözlərlə ifadə olunan tamamlıqlara kifayət qədər rast gəlmək olar. Məsələn, *İbrahim tikintidə fəhlə işləyir. Əli Səmədov rayona icra başçısı təyin olundu. Nigar sinif nümayəndəsi seçildi. Xosrov Nizami rayonuna sahə müvəkkili göndərilib. Əli kitab yazır* və s.

Bu cümlələrdən birincisində *fəhlə*, ikincisində *icra başçısı*, üçüncüsündə *sinif nümayəndəsi*, dördüncüsündə *sahə müvəkkili*, beşincisində *kitab* sözü cümlənin tamamlığıdır.

Bununla yanaşı, dilimizdə xəbəri məchul fellərlə ifadə olunan cümlələrdə də mübtədanın işlənməsi söhbəti qeyri-realdır.

Məsələn, “*Məktub yazıldı* - cümləsində məktubu kimin yazdığı məlum deyildir. Hər halda məktubu yazan vardır. Lakin cümlədə onun kim olduğuna heç bir işarə yoxdur. Burada obyekt, yəni üzərində iş görülməyə əşya (məktub) mübtədanın yerini tutmuş, icraçı (subyekt)

¹ Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Bakı, “Maarif”, 1985, s.145.

² Yəni orada, s. 145

naməlum qalmışdır”.¹ Belə məlum olur ki, üzərində iş icra olunan əşya cümlədə heç zaman subyekt (subyekt işlənmədiyi halda) əvəz edə bilməz. Xəbəri feilin məchul növü ilə ifadə olunan cümlələrdə subyektin cümlədə olmasından söhbət gedə bilməz. Bu yanaşma aşağıdakı fikirdə dolayısı ilə olsa da, təsdiq olunur. Bununla bağlı yazılır: “Məchul fellərdə iş, hərəkətin icrasında subyektin iştirakı qeyri-fəal olduğundan o, zahirə çıxıa bilmir. Ona görə də obyekt onun yerini tutur və subyekt əvəz edir”.² Burada qarşıya belə bir sual çıxır: üzərində iş icra olunan əşya həmin əşyanın üzərində iş görəni necə əvəz edə bilər?! Ötən yüz il ərzində qrammatika dərsləklərində adlıq hal həmişə mübtədə halı kimi qəbul edilmiş, bu halda işlənən sözün cümlənin tamamlığı olmasına heç kəs müsbət yanaşmamışdır.

Dilimizdə bu cür nümunələrin az işlənməsinə baxmayaraq, belə nümunələrin olduğuna yox demək olmaz.

İkinci hissənin birinci fəslinin **“Təsirlik halın zərflək vəzifəsi”** adlanan bölməsində isə ismin təsirlik halında işlənən sözlərin həm də zərflək vəzifəsində çıxış etməsi məsələsi aydınlaşdırılır.

2000-ci ilə qədər nəşr olunan orta və ali məktəb qrammatikalarının heç birində təsirlik halda işlənən sözün həm də cümlənin zərfliyi rolunda çıxış etməsi haqqında fikir söyləyən olmamışdır. Bu halda işlənən sözlərin əsasən cümlənin tamamlığı vəzifəsində işləndiyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

Lakin dil faktları onu söyləməyə əsas verir ki, ismin təsirlik halında işlənən sözlər həm də cümlənin zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Bu fikir qrammatika dərsləklərində öz əksini tapmasa da, bu belədir. Ancaq bütün dərsləklərdə təsirlik halla bağlı söylənilənlər bu fikrin əksini təşkil edir. Məsələn, prof. Q.Kazımov ismin təsirlik halından danışıarkən yazır: “Təsirlik halda olan sözlərə və birləşmələrə sintaksisdə vasitəsiz tamamlıq deyilir. Bu cür sözlər cümlədə başqa sintaktik vəzifədə işlənə bilmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir. Hətta *hara?* sualına cavab verdikdə də tamamlıq olur. Məsələn, Dolandım dağları, meşəlikləri - cümləsində dağları, meşəlikləri sözləri vasitəsiz tamamlıqdır”.³

¹ Bəşir Əhmədov Ağamusa Axundov. Azərbaycan dili, 6-cı sinif üçün, Bakı, “Təhsil” 1977, s. 24.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, s.250.

³ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010, s. 129

Demək olar ki, təsirlik halda işlənən sözlərin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi məsələsinə münasibət təqribən yüzillik bir dövrdə eyni olmuşdur.

1980-cı ildə nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili”ndə (EA nəşriyyatı) təsirlik haldan bəhs edərəkən yazılır: “Hərəkət fellərinin idarə etdiyi təsirlik halda olan sözlər əsasən məkan bildirən isimlərdir. Onlar *haranı?* sualına cavab olduğu üçün cümlədə yer zərfliyi hesab oluna bilər”.¹

Digər bir dərsləkdə isə vasitəsiz tamamlıqdan danışılarkən onun (vasitəsiz tamamlığın - S.Z.) *kimi?*, *nəyi?*, *haranı?* suallarına cavab olduğu qeyd olunur və bununla bağlı yazılır: “Bəzən təsirlik halında olan sözlər felin məna tələbilə cümlənin tamamlığı yox, zərfliyi olur”.²

Lakin müəllif zərfləkdən danışarkən yer zərfliyinə yox, zaman zərfliyinə aid nümunələr göstərir. Sonra isə “Döyüşçülər körpünü görüb dayandılar. Mənim birinci arzum Moskvanı görməkdir” cümlələrini nümunə göstərərək qeyd edir ki, “*Körpünü, Moskvanı* sözləri cümlədə işin, hadisənin baş verdiyi obyekt məkanını ifadə edir. Ona görə də həmin sözlər cümlənin zərfliyi yox, tamamlığı olur”.³

Həm orta, həm də ali məktəb dərsləklərində və elmi əsərlərdə ismin təsirlik halında işlənilərək *haranı?* sualına cavab verən sözlərin hansı cümlə üzvü olması ilə bağlı söylənən fikirləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın oldu ki, Azərbaycan dilində *haranı?* sualına cavab verən istənilən qədər sözlər işlənsə də, bu cür sözlərin hansı cümlə üzvü olması ilə bağlı konkret fikir yoxdur. Bu məsələ ilə bağlı müəyyən fikir irəli sürənlər də konkret nəticəyə gəlməmiş, təsirlik halın “müstəqim (düz, doğru, birbaşa-S.Z.) obyekt” olduğunu əsas götürərək bu halın suallarına cavab verən sözlərin yer, yaxud əşya məzmununu bildirməsindən asılı olmayaraq hamısını tamamlıq kimi qəbul etmişlər.

Biz bu qənaətdəyik ki, ismin təsirlik halında işlənilərək *haranı?* sualına cavab verən sözlərin cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış etdiyini söyləyənlər yanlışlığa yol verirlər. Çünki məkan məzmununu ifadə edib *haranı?* sualına cavab verən hər hansı bir sözü cümlənin tamamlığı qəbul etmək qrammatik qayda və tələblərin tamamilə əksini təşkil edir. Cümlədə *haranı?* sualına cavab verən söz cümlənin tamamlığı ola bilməz. Məsələn, “Dilərə qapını bağladı” və “Dilərə qapını süpürdü” cümlələrini müqayisə

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010, s. 129

² Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, 1981, s. 198.

³ Yəni orada.

etsək, bu fərq özünü daha qabarıq büruzə verəcəkdir. “İçərini diqqətlə yoxlayın” cümləsində “içərini” sözünün cümlənin tamamlığı olduğunu söyləmək birbaşa qrammatik normaların pozulması deməkdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq qəti şəkildə söyləyə bilərik ki, cümlələrdə ismin təsirlik halında işlənilib *haranı?* sualına cavab verən bütün məkan məzmunlu sözlər cümlənin yer zərfliyi kimi qəbul edilməlidir.

Dissertasiyanın ikinci hissəsinin birinci fəslinin altıncı bölməsi **“İsmnin hallarının tarixi ardıcılığını göstərən cədvəl”** adlanır. Bu bölmədə 1910-cu ildən 1946-cı ilə qədər nəşr olunan qrammatika dərsliklərində ismin hallarının tarixi ardıcılığını göstərən cədvəl öz əksini tapmışdır. Cədvəl beş bölməyə ayrılmışdır. Birinci bölmədə dərslik yazan müəlliflər, onların yazdıqları dərsliklərin adı və çap olunduğu yer, ikinci bölmədə dərsliyin nəşr tarixi, üçüncü bölmədə halların sayı və adı, dördüncü bölmədə halların qəbul etdiyi şəkilçilər və son, beşinci bölmədə isə həmin halların şəkilçilərini qəbul etmiş nümunələr verilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci hissəsinin **“Sifət”** adlanan ikinci fəslinin birinci bölməsi **“Sifət: dərsliklərdə ifadəsi”** adlanır. Bu bölmədə əsas nitq hissələrindən biri olan sifətin 90 il ərzində qrammatika dərsliklərində ifadəsindən söhbət açılır. Bu qrupa daxil olan sözlər əsasən isimlərlə birlikdə işləndikdə özlərinə xas olan bütün xüsusiyyətlərə malik olur, əlamət və keyfiyyət bildirmək vəzifəsini yerinə yetirir. İsimlərdən ayrılıqda işləndikdə substanlivləşərək ismin xüsusiyyətlərinə sahib olur, zərf kimi işlənərək feilə bağlı olur. “Sifət” termini qrammatika kitablarına neçə onilliklər bundan əvvəl daxil olsa da, bu terminin mənası digər terminlər kimi aydınlaşdırılmamış və izah edilməmişdir. “Sifət” sözü dilimizə ərəb dilindən keçmiş, öz işlənmə yerinə görə “üz”, bir şəxs və ya əşyanı başqalarından fərqləndirən hal, surət, keyfiyyət mənaları ifadə etməklə yanaşı, qrammatikada bu xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər qrupunun ümumi adını ifadə edən termin kimi də işlənilir. 1910-1918-ci illərdə nəşr olunan “Rəhbəri-sərf” dərsliyində sifət bir nitq hissəsi kimi ayrılıqda deyil, “isim” bölməsinin içərisində aydınlaşdırılmışdır. Orada qeyd olunmuşdur ki, “Hər ismin bir sifəti ola bilər. Bir ismin necə və nə halda olduğunu bildirmək üçün o ismin yanına gələn kəlməyə “sifət” deyilir”.¹

Burada “sifətlərin qismi” başlıqlı mövzunun daxilində sifətlərin “sifəti-qiyasiyyə” və “sifəti-səməiyə” adlı iki növü olduğu qeyd edilir.

¹ Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov. “Rəhbəri-sərf”, Bakı, 1918, s. 20.

Bütün düzəltmə sifətlər “sifəti-qiyasiyyə”, sadə sifətlər isə “sifəti-səmayiyə” növünə aid edilir.

“Sifət” bölməsi dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən hazırlanan “Qramer” (Azərnəşr, Bakı-1934) dərsliyində ilk dəfə olaraq daha ətraflı və elmi şəkildə işıqlandırılmışdır. Burada sifətlərin əsli sifət və yapma sifətlər adı altında iki yerə bölündüyü qeyd olunur.

1938-ci ildə nəşr olunan “Qrammatika” dərsliyində isə (müəlliflər Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev) sifət bəhsinə baxış tamamilə fərqlənir. Sifətin quruluşca növləri ilk dəfə düzgün olaraq bu dərslikdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünmüşdür.

1959-cu ilə qədər sifətə verilən təriflərdə müəyyən qədər dəyişikliklər edilərək “Əşyanın əlamətini bildirən, *necə? nə cür? və hansı?* suallarına cavab olan söz sifət adlanır”¹ formasında ifadə edilmişdir.

Sifətə verilən bu tərifdə 1990-cu ilə qədər nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik edilməmiş və göstərilmişdir ki, “Umumi qrammatik mənasına görə əşyanın əlamətini bildirən nitq hissəsinə sifət deyilir”.²

“Sifət” haqqında XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq verilən elmi-nəzəri materiallar məktəblər üçün hazırlanmış dərsliklərdə öz əksini tapmış, 50-ci illərdən sonra isə elmi-dilçilik ədəbiyyatında əsas aparıcı mövzu olmuşdur.

Həmin fəslin **“Sifətin dərəcələri”** adlanan ikinci bölməsində isə sifətdə dərəcə məsələsinin keçdiyi yol araşdırılır. Sifətin digər nitq hissələrindən fərqi aydınlaşdıran dilçilər çox zaman onu isimdən, saydan və s. nitq hissələrindən fərqləndirən tutarlı faktlar söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Lakin sifətin əsas xüsusiyyətlərindən olan dərəcə əlamətləri xüsusi nəzərə alınır.

“Türkcə sərf-nəhv”də sifətin yeddi dərəcəsi: 1. *Adi*, 2. *Mübalığə*, 3. *Təfzil* (üstünlük - S.Z.) ən, ən ziyadə, 4. *Rüchan* (ə), 5. *Mübalığəli rüchan* (üstünlük - S.Z.) daha, daha ziyadə (pək, çox, daha), 6. *Mosavat* (ə) (bərabərlik - S.Z.) qədər, 7. *Ədəm rüchan* (yoxsulluq), (qüvvətsizlik, az, pək az, ən az, daha az) olduğu qeyd olunur ki, bunlar da yalnız sintaktik yolla yaranan dərəcələrdən ibarətdir.

1934-cü ildə nəşr olunan “Qramer” dərsliyində isə “sifətin dərəcəsi” dərsliyə ayrıca mövzu kimi daxil edilmişdir. Burada sifətin dərəcələri

¹ Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, 5-6-cı siniflər üçün, Bakı, Azərnəşr, 1957, s. 56.

² Əhmədov B.A, Axundov A.A. Azərbaycan dili, 6-7-ci siniflər üçün dərslük, Bakı, “Maarif”, 1990, s.110.

haqqında yazılır: “Türkcə sifətlər bir çox şəkilçi və yardımcı sözlərin ifadəsi ilə müxtəlif mənalar ifadə edirlər. Buna sifətlərin dərəcəsi deyilir”.¹

Burada sifətin dörd dərəcəsi göstərilir: 1. Adi, 2. Kiçiltmə (təsvir), 3. Böyütmə, üstünlük (tərcih), 4. Təkid. Qeyd olunur ki, sifətin axırına *-ca, -cə, -cıq, -cik, -mtıl, -ımtıraq* və *-şın* şəkilçilərini artırmaqla *kiçiltmə* (təsir), əvvəlinə *lap, pək, çox, qayət, ən, daha* kimi yardımcı sözləri əlavə etməklə, *böyütmə, üstünlük* (tərcih), sifətlərin birinci hecasının axırına *p, s* və ya *m* səsini əlavə etməklə sifətin *təkid* dərəcəsi əmələ gəlir.

Sifətin dərəcə əlamətinin həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəldilməsi ilk olaraq bu dərslərdə öz əksini tapmışdır.

1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan “Qrammatika”, 1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin müəllifliyi ilə nəşr olunan “Qrammatika”, 1941-ci ildə Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə) dərslərlərində sifətin beş (1. Adi, 2. Kiçiltmə (*ca, cə, cıq, cik, mtıl, imsov*), 3. Üstünlük (*lap, çox, ən, daha*), 4. Müqayisə (*raq, rək*) və 5. Şiddətləndirici (*p, s, m*) dərəcələrinin olduğu göstərilir. Ə.Abasovun 1951-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda isə sifətin *adi, azaltma* (*-mtıl, -sov, -mtraq, -rək* (şəkilçiləri), *ala, açıq* (sözləri), *çoxaltma* (*ən, lap, çox, daha, ca, cə*) və *şiddətləndirmə* (*m, p*) dərəcələrinin olduğu qeyd edilir.

Həmin müəllifin 1953-cü ildə nəşr olunan dərslərində isə sifətin dərəcələri *adi, azaltma və çoxaltma* adı altında üç yerə bölünür. Çoxaltma dərəcəsi iki yerə bölünərək *m, p*, samitləri ilə düzələn çoxaltma dərəcəsi, şiddətləndirmə dərəcəsi *ən, çox, lap, daha* sözləri ilə düzələn isə *çoxaltma* dərəcəsi adlandırılmışdır.

Orta məktəb dərslərini ardıcılıqla izlədikdə aydın olur ki, bu dərslərdə 1953-cü ildən 2000-ci ilə qədər sifətin üç (*adi, azaltma və çoxaltma*) dərəcəsinin olduğu qeyd olunmuşdur.

Sifətin dərəcələrinə orta məktəb dərslərindəki münasibət ali məktəblər üçün nəşr edilən dərslərdəki münasibətdən uzun müddət fərqli olmuşdur.

Belə ki, M.Hüseynzadənin müəllifliyi ilə 1954 və 1973-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” (ADU və “Maarif” nəşriyyatı) əsərlərində sifətin altı (*adi, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə, kiçiltmə, çoxaltma*), 1983-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” dərslərində isə üç (*adi, azaltma və çoxaltma*) dərəcəsinin olduğu qeyd olunur. Lakin

¹ İ.Həsənov, A.Şərifov. Qramer beşinci tədris ili. Bakı, Azərənəşr, 1934, s. 34.

bu dərsləkdə çoxaltma dərəcəsi üstünlük və şiddətləndirmə adı altında iki yerə ayrılmışdır. *Ən, lap, çox, olduqca* sözlərinin köməyi ilə əmələ gələn çoxaltma dərəcəsi üstünlük, *m, p, r, s* samitləri və *tünd, zil və düm* sözlərinin köməyi ilə düzələn çoxaltma dərəcəsi isə şiddətləndirmə adlandırılmışdır.

Bunlarla yanaşı, 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” və “Elm” nəşriyyatı tərəfindən 1980-ci ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” (II cild) kitablarında da sifətin üç dərəcəsinin (adi, azaltma və çoxaltma) olduğu qeyd olunmuşdur.

Sifətin müqayisə dərəcələrinin yüzillik ifadəsi ilə tanış olduqda görürük ki, 1951-ci ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunan bütün orta məktəb dərsləklərində sifətin əsasən üç dərəcəsinin (adi, azaltma və çoxaltma) olduğu göstərilir. Lakin aradan keçən bu neçə onilliklər ərzində sifətin çoxaltma dərəcəsinin əmələ gəlməsi ilə bağlı irəli sürülən fikirlərdə bir yanlışlıq özünü büruzə verməkdədir.

Dilçilik ədəbiyyatında sifətin çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirən vasitələrdən birinin də -ca, -cə şəkilçiləri olduğu qeyd edilir. Ancaq bizə görə, -ca, -cə şəkilçilərinin konkret olaraq çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirməsi haqqında hökm vermək qeyri-mümkündür. Çünki *yekə* sözü ilə *yekəcə, körpə* sözü ilə *körpəcə* sözləri arasında olan keyfiyyət və kəmiyyət fərqinin nə qədər olduğunu söyləmək çətindir. Bəzi dilçilərimiz də vaxtilə -ca, -cə şəkilçilərinin çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirməsinə şübhə ilə yanaşmışlar. Onlar qeyd etmişlər ki, “-ca, -cə şəkilçisi bəzən azaltma, bəzən də çoxaltma dərəcəsinin əlaməti kimi qeyd olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dərəcələr arasındakı fərq dərəcələrin müəyyənləşməsində müəyyən bir meyar olmamışdır”.¹ -Ca, -cə şəkilçilərinin omonim şəkilçi olması məlumdur. Ancaq dərsləklərdə -ca, -cə şəkilçilərinə sifətin çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirən morfoloji əlamət kimi yanaşmaq qeyri-mümkündür. Bu şəkilçilər omonim şəkilçi olub, dildə əsas nitq hissələrindən modal söz, eyni zamanda zərf, isim, həm də say əmələ gətirsə də, sifətin çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirən morfoloji əlamət yox, əlamət bildirən sözlərin mənasını qüvvətləndirən ədatdan başqa bir şey deyildir. Məsələn: *Doğma övlad* və *doğmaca övlad* birləşmələrindəki *doğma* sözü ilə *doğmaca* sözünün arasındakı fərq onlardan ikincinin birinciyə nisbətən qüvvətli görünməsindədir.

Dissertasiyanın ikinci hissəsinin üçüncü fəslinin birinci bölməsi

¹ Müasir Azərbaycan dili, II cild, “Elm”, 1980, s.173.

“**Say: dərslıklərdə ifadəsi**” adlanır. Bu bölmədə sayın bir nitq hissəsi kimi dərslıklərdə tutduğu yer, keçdiyi tarixi yol işıqlandırılır və göstərilir ki, saylar “Rəhbəri-sərf” dərsliyində ismin bir hissəsi hesab edilir. “İsim bölməsinin içərisində “İsmi-ədəd”¹ başlığı ilə verilir. 1924-cü ildə nəşr olunan “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyində isə say “sifət” adlanan nitq hissəsinin içərisində “Ədədi sifətlər və say sifətləri”² başlıqlı mövzunun daxilində aydınlaşdırılır. 1933-cü ildə nəşr olunan “Qramer” dərsliyində saylar sifət bəhsindən çıxarılır və dərsliyə “Say adları”³ adı altında daxil edilir.

1937-ci ildə nəşr olunan “Qrammatika” dərsliyində bu nitq hissəsi “Say adları” deyil, “Say” adlandırılır. 1990-cı ilə qədər nəşr olunan orta məktəb dərsliklərində həm saya verilən tərif, həm də sayın mənaca növləri heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış, eyni forma və məzmununda verilmişdir. 1990-cı ildən sonra nəşr edilən dərslıklərdə isə saya “Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın miqdarını və sırasını bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir”⁴ formasında tərif verilmişdir ki, bu dəyişikliyi müsbət hal kimi qarşılamaq olmaz. Mürəkkəb formaya salınmış tərif nitq hissələrinin tədrisində həm müəllim, həm də şagirdlər üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Buna görə də bizə elə gəlir ki, saya “Miqdar və sıra bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir” forma və məzmununda tərif versək, bu daha yığcam, daha lakonik, şagird tərəfindən tez başa düşülən və tez əzbərlənən olar.

Qeyd etdiyimiz hissənin birinci fəslinin ikinci bölməsi “**Sayın quruluşca növləri**” adlanır. Bu bölmədə 90 illik bir müddət ərzində sayın quruluşca növlərinin dərslıklərdəki ifadəsi öz əksini tapır. Göstərilir ki, dildə kəmiyyət ifadə edən sözlərin bəziləri bir kök, bəziləri kök və leksik şəkildən, bəziləri isə iki, üç, bəzən də dörd, beş sözün birləşməsindən ibarət olur.

Nəşr olunan dərslıklərdə sayın quruluşca növlərindən danışan

¹ Qafur Rəşad Mirzəzadə. Məhəmməd Sadiq Axundov. “Rəhbəri-sərf”, 2-ci çapı, Bakı, “Məktəb”, 1918, s. 23.

² İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq və digər 4 müəllif, “Türkcə sərf-nəhv”. Bakı, Azərənəşr, 1924, s. 70.

³ İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer II hissə, 6-cı tədris ili, Bakı, Azərənəşr, 1934, s. 36.

⁴ B.A.Əhmədov, A.A.Axundov. Azərbaycan dili, 6-7-ci siniflər üçün dərslük. Bakı, “Maarif”, 1990/91, s.132.

müəlliflər “sadə saylar”, “düzəltmə saylar” terminlərini sayın quruluşca növləri ilə bağlı işlətdikdən sonra bir neçə sayın birləşməsindən ibarət olan sayları “Mürəkkəb say adları” adlandırırlar. Bu birləşmədən “adları” sözünü çıxsaq, sayların quruluşca üçüncü növünün “mürəkkəb say” olduğu aydınlaşacaq. Biz bu qənaətdəyik ki, əgər yalnız bir kökdən ibarət olan saylar sadə, kök və leksik şəkildən ibarət olan saylar düzəltmə say adlandırılırsa, iki və daha çox sözdən ibarət olan saylar da mürəkkəb say adlandırılmalıdır. Belə adlandırmaq bütün əsas nitq hissələrinin quruluşca növlərinə uyğun gəlir.

Sayların quruluşca növlərinə yanaşma sabit olmamışdır. 1939-cu ildə nəşr olunan dərslikdə sayların quruluşca iki - sadə və mürəkkəb növünün olduğu qeyd olunmuşdur.¹

1948-ci ildə nəşr olunan orta məktəb dərsliklərində sayların quruluşca üç – sadə, düzəltmə, mürəkkəb növü olduğu qeyd olunur.²

1948-ci ildən sonra nəşr olunan bütün dərsliklərdə sayın quruluşca üç növünün (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) olduğu söylenir. Mürəkkəb saylardan danışan bəzi dilçilər sayın bu növünü bir müddət “mürəkkəb-tərkibi” də adlandırmışlar. Sonra isə izah edərək göstərmişlər ki, “*üç- dörd, beş-altı* tipli saylar qrammatik baxımdan, doğurdan da əsl mürəkkəb saylardır və defislə yazılır. 1993-cü tipli saylar isə tərkibi saylardır və ayrı yazılır”.³

Dissertasiyanın 2-ci hissəsinin “**Say**” adlanan üçüncü fəslinin üçüncü bölməsi “**Sayın mənaca növləri**” adlanır. Bu bölmədə qeyd olunur ki, dildəki sözlər öz lüğəvi və qrammatik mənalarına görə müxtəlif nitq hissələri adı altında qruplara bölündüyü kimi, eyni nitq hissəsi sırasına daxil olan sözlər də ifadə etdikləri mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Dilimizdə ümumi şəkildə kəmiyyət bildirən sözlər (saylar) sırasına daxil olan lüğəvi vahidlər ifadə etdikləri mənə çalarlarına görə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqli anlayışları ifadə edirlər. Bu cəhətləri nəzərə alan dilçilər sayları da müəyyən mənə növlərinə ayıraraq onları müxtəlif adlar altında qruplaşdırmışlar.

1910-1918-ci illərdə nəşr olunan “Rəhbəri-sərf” dərsliyində “İsmi-ədədin qismləri” mövzusunun daxilində “İsmi-ədəd” adlanan sözlərin

¹ S.Cəfərov, Ə.Abasov, D.Quliyev. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, Azərənəşr, 1939, s. 69.

² S.Cəfərov, Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin sərfi V-VI siniflər, Bakı, Azərənəşr, 1948, s. 84.

³ Əhmədov B.V. V sinifdə Azərbaycan dili dərsləri. Müəllim üçün vəsait, Bakı, “Maarif” 1977, s.18.

mənaca üç növünün olduğu göstərilir: 1. Əsliyyə 2. Vəsfıyyə 3. Kəsriyyə. *Əsliyyə* adlanan növə əsl say adları daxildir (bir, iki, üç və s.). *Vəsfıyyə* adlanan ikinci növə *-inci*, *-nci* şəkilçiləri ilə düzələn sıra sayları, *kəsriyyə* adlanan üçüncü növə isə “bütün olmayan ədədlər” daxil edilir.

1924-cü ildə nəşr olunan “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyində isə “Ədədi sifətlər, yaxud say sifətləri” adlanan sayların da üç növü: 1. Əsli. 2. Rütbə. 3. Tövzi (paylaşma - S.Z.) göstərilir. Əsli saylardan danışılarkən “birdən bir milyara qədər” olan saylar bu qrupa daxil edilir və qeyd olunur ki, “Əsli say sifətləri iyirmi ikidir”.¹ Rütbə (ərəbcə sıra, dərəcə - S.Z.) say sifətlərinin isə əsli say sifətlərinin sonuna *-inci*⁴ və *-nci*² şəkilçilərinin artırılması ilə əmələ gəlmiş göstərilir. Məs: birinci, ikinci və s. 3-cü tövziyi say sifətləri haqqında isə yazılır: “Məhdudların müsavi qismlərə ayrıldığı parçalara tövzi olduğunu göstərən say sifətlərinə tövziyi say sifətlər deyirlər”.²

Bu sifətlərin isə əsli sifətlərin sonuna *-ar*, *-ər*, *-şar*, *-şər* şəkilçilərinədən birini artırmaqla düzəlmiş qeyd olunur. Məs: *birər* kitab, *ikişər* qələm.

1937-ci ildə nəşr olunan “Qrammatika” dərsliyində sayın beş növünün olduğu qeyd edilir. Buraya *miqdar* (beş, on), *sıra* (birinci, ikinci), *bölmə saylar* (bir-bir, iki-iki), *kəsir sayları* (üçdən bir, dördədən üç), qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən *mübhəm* (qeyri-müəyyən) (çox, az, keyli) daxil edilir.

1941-ci ilə qədər sayların mənaca növlərində dəyişiklik edilməmişdir.

1951-ci ilə qədər nəşr olunan dərsliklərdə “Say” bölməsinin izahında elə bir dəyişiklik olmamışdır. Yalnız sayın mənaca üç növünün (1. Miqdar. 2. Sıra. 3. Qeyri-müəyyən say) olduğu göstərilmişdir. “Kəsir sayları” adlandırılan növ bu dərsliyə daxil edilməmiş, tamın hissəsini bildirən ədədlər miqdar sayları ilə birlikdə aydınlaşdırılmışdır. 1972-ci ildə A. Axundov və B. Əhmədovun nəşr etdirdikləri “Azərbaycan dili”ndə saylar mənaca miqdar və sıra sayları adı altında iki yerə bölünür.

Bu bölgüdən sonra miqdar sayları da öz *növbəsində müəyyən, qeyri-müəyyən və kəsir sayları* adı altında üç yerə bölünür. Miqdar saylarının öz növbəsində üç yerə ayrılaraq dərsliklərə daxil edilməsini o qədər də uyğun variant saymaq olmaz. Sayların müəyyən miqdar və kəsir sayları adları ilə adlandırılması məntiqlə düzgün sayılmamalıdır. Ona görə ki, sayın əsas

¹ Türkcə sərf-nəhv, Bakı, Azərnəşr, 1924, s. 71.

² Yenə orada.

vəzifəsi kəmiyyət-miqdar bildirməkdir. Həm müəyyən-miqdar, həm də kəsr sayları aid olduğu məfhumun konkret kəmiyyətini bildirməyə xidmət edir. Kəsr sayı dedikdə onun ifadə etdiyi kəmiyyətin məzmununu deyil, yazılış-ifadə formasını nəzərdə tuturlar. Müəyyən miqdar sayları kimi kəsr saylarının da ifadə etdikləri kəmiyyət elə müəyyəndir, konkretdir. Deməli, miqdar saylarını müəyyən miqdar sayları və kəsr sayları adları altında iki yerə böləndə birinin ifadə etdiyi kəmiyyət, digərinin isə yazılış forması nəzərə alınır ki, bu da normal yanaşma sayıla bilməz.

III hissənin üçüncü fəslinin **“Sayın mənaca növlərinin tarixi ardıcılığını göstərən cədvəl”** adlanan dördüncü bölməsində 1910-cu ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunan qrammatika dərsliklərində sayın mənaca növlərinin hansı ardıcılıqla verilməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu bölmədə illər üzrə nəşr olunan dərsliklərdə sayların mənaca hansı növlərinin olduğu qeyd edilmiş və bu bir cədvəl şəklində əks etdirilmişdir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində aşağıda öz əksini tapan elmi, nəzəri və təcrübi müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. Aparılan tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmişik ki, istər ərəb, istər latın, istərsə də kiril əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika dərsliklərində öz əksini tapan qrammatik anlayışların ifadəsi, bu gün orta məktəblərdə tədris edilən qrammatika dərslikləri üçün elmi baza rolunu oynayır və həmişə də belə olacaqdır.

2. XX əsrin əvvəllərində morfolojiyanın əsasını təşkil edən nitq hissələrinə baxış bu gün nəşr olunan dərsliklərdəki münasibətdən fərqlənmiş və həmin dərsliklərlə XX əsrin ikinci yarısında nəşr olunan dərsliklərdəki fərqli ümumiləşdirmələr bir-biri ilə elmi şəkildə müqayisə edilmişdir. Müqayisə əsasında ortaya çıxan elmi nəticələrin gələcəkdə nəşr olunan dərsliklərdə əksini tapması tövsiyə olunmuşdur.

3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra nəşr olunan dərsliklərin müsbət cəhətləri qeyd olunmuş və Müstəqil respublikanın tarixi, qəhrəmanlıq keçmişi, zəngin sərvətləri ilə bağlı mətnlərin dərsliklərdə öz əksini tapması müsbət cəhət kimi qeyd edilmişdir.

4. “Morfolojiya” termininin nəşr olunan dərsliklərdə öz ifadəsini tapması, bu terminin əhatə etdiyi sahələrlə bağlı verilən izah və elmi məlumatlar ardıcıl olaraq araşdırılmış, söylənilmiş fikirlərin müsbət cəhətləri qeyd olunmuş, yanlışlıqlar elmi tələblərə əsaslanmaqla islah edilmişdir.

5. Sözlərin mənalı hissələrə bölünməsi, onların müxtəlif terminlərlə ifadə edilməsi, dildə mənalı və mənasız bütün sözlərin “ləfz”, mənası olan

(leksik mənası, yəni əsas nitq hissələrindən ibarət olanların) sözlərin “kəlmə” adlandırılması xüsusi bir bölmədə araşdırılmış və yekun nəticə söylənilmişdir. Nitq hissələrinin inkişafının keçdiyi yol ardıcılıqla izlənilmiş və göstərilmişdir ki, 1934-cü ilə qədər nəşr olunan dərsliklərdə “nitq hissələri” termini işlədilməmişdir. Qeyd edilən ildə nəşr olunan “Qramer” dərsliyinin “Giriş” hissəsində isə göstərilmişdir ki: “... morfolojiya adlanan şəbədə nitq hissələrinin quruluşu və onların nitqdə dəyişməsi”¹ öyrənilir.

6. Bunun ardınca nitq hissələrinin sayının müxtəlif illərdə müxtəlif miqdarda göstərilməsinin səbəbləri aydınlaşdırılmış, dərsliklərdə ilk əvvəl 8, sonra 9, bu gün isə 11 nitq hissəsinin öz əksini tapması qeyd olunmuşdur.

7. Nitq hissələrindən bəhs edərkən ilk əvvəl “isim” aydınlaşdırılmış, bununla bağlı verilmiş fikirlər təhlil edilərkən yanlış fikirlər qabardılmış və onların daha uyğun variantları qeyd olunmuşdur. 1910-1918-ci illərdə “ismə” verilmiş “Gördüyümüz və görməyib təsəvvürə gətirdiyimiz şeylərin adına “İsim” deyilir” forma və məzmunlu tərif uzun bir yol keçərək “Ümumi qrammatik mənasına görə ad (şəy) bildirən əsas nitq hissəsinə isim deyilir” (1991) formasına salınmışdır. Lakin biz bu təriflərə istinad edərək “Ad bildirən və kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə isim deyilir” tərifinin daha kamil variant olduğunu məqbul hesab etmişik.

8. İsmnin hallarının keçdiyi tarixi yol geniş şəkildə işıqlandırılmış, onların adlarının əvvəlcə ərəb qrammatikasına aid terminlərlə, sonra öz dilimizin daxili imkanları hesabına dəyişməsi, daha sonra isə bu gün daşdığı adlarla adlandırılmasının səbəbləri işıqlandırılmışdır. Eyni zamanda, haqqında danışdığımız tarix ərzində ismin gah beş, gah altı, gah yeddi halının adının qeyd edildiyi dissertasiyada ardıcıl olaraq öz əksini tapmışdır.

9. Aparılan araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, ismin adlıq halında işlənən sözlərin sintaksisdə hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi bu gün də dəqiqləşdirilməmiş və yanlışlığa yol verilmişdir. Biz isə dil faktlarına əsaslanmaqla bu qənaətə gəlmişik ki, adlıq hal yalnız mübtəda halı kimi qəbul edilməməli, həmin halda işlənən sözlərin təyin, xəbər vəzifəsində işlənməsi göstərildiyi kimi, bu cür sözlərin həm də cümlənin tamamlığı vəzifəsində çıxış etdiyi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, “İbrahim tikintidə fəhlə işləyir”; “Xosrov rayona sahə müvəkkili göndərilib”

¹ İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer, II hissə, Morfoloji, Bakı, Azərənəşr, 1934, s. 35

cümlələrində olduğu kimi.

10. Tədqiqat nəticəsində gəldiyimiz nəticələrdən biri də budur ki, xəbəri felin məchul növü ilə ifadə olunan cümlələrdə mübtədanın iştirakını dilə gətirmək məsələsi qeyri-mümkündür. Məsələn, “Məktub yazıldı”; “İp çəkildi” cümlələrində olduğu kimi. Çünki birinci cümlədə *məktub*, ikinci cümlədə isə *ip* sözü nə? sualına cavab versələr də, cümlənin tamamlığından başqa bir şey deyildir.

11. Gəldiyimiz maraqlı nəticələrdən digər biri də ismin təsirlik halı ilə bağlıdır. Belə ki, 2000-ci ilə qədər nəşr olunan dərsliklərdə ismin təsirlik halında işlənən bütün sözlər cümlənin tamamlığı kimi qəbul edilmişdir. Lakin faktlar göstərir ki, cümlələrdə təsirlik halında işlənən yer zərfləri və yer məzmunu ifadə edən isimləri cümlənin tamamlığı yox, yer zərfliyi götürmək daha məqbul sayılır. Bu bizim tədqiqatımızın əhatə etdiyi dövrlərdə dilçilikdə öz əksini tapmasa da, sonrakı dərsliklərdə bu məsələ ilə bağlı yazılır: “Yer zərfliyi hərdən təsirlik haldakı sözlə də ifadə olunur və bu vaxt haranı? sualına cavab verir: Şəhəri addım-addım gəzdik- Şəhəri-haranı? Bütün yolu piyada getdik- Yolu-haranı?”¹

12. Sifətlə bağlı apardığımız tədqiqat nəticəsində bəlli olmuşdur ki, azaltma dərəcəsini əmələ gətirən-raq, - rək, şəkilçiləri ədəbi dildə öz işləkliyini müəyyən qədər itirsə də dialektlərdə hələ də fəal şəkildə müxtəlif vəzifələrdə işlənməkdədir. Məsələn, *Xırdaraq* otaq; *gödərək* adam; *toparaq* keçən sürü və s.

13. Sifətin çoxaltma dərəcəsi ilə bağlı söylənilən fikirlərə nəzər saldıqda məlum oldu ki, son yuz il ərzində nəşr olunan dərsliklərdə bu dərəcənin *-ca*, *-cə* şəkilçiləri ilə düzəlməsi fikri dilçilikdə müəyyən yanlışlığın yaranmasına səbəb olur. *-ca*, *-cə* şəkilçisi omonim şəkilçi olub müxtəlif vəzifələri yerinə yetirsə də, bu məsələdə həmin şəkilçilərdən söhbət açmaq qeyri-mümkündür. Çünki sifətin çoxaltma dərəcəsində olduğu hesab edilən *yekəcə*, *böyükcə*, *körpəcə* sözlərindəki *-cə* sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəldən şəkilçi yox, şəkilçiləşmiş ədatdır.

14. Sayla bağlı aparılan tədqiqatımız nəticəsində məlum olmuşdur ki, miqdar saylarının müəyyən, qeyri-müəyyən və kəsr sayları adı altında üç növə ayrılması normal yanaşma deyil. Çünki müəyyən və qeyri-müəyyən saylar bir-birindən ifadə etdikləri kəmiyyətin məzmununa görə fərqləndiyi halda, kəsr sayları müəyyən miqdar saylarından məzmununa görə deyil, yazılış formasına görə fərqlənir. Əslində kəsr sayları müəyyən miqdar

¹ Yusif Seyidov, Təhminə Əsədova. Azərbaycan dili, 8-9-cu siniflər üçün dərslik. “Çaşıoğlu”, 2004, s. 124

saylarından da dəqiq kəmiyyət ifadə edir. Araşdırdığımız nümunələrdən aydın olur ki, kəsr sayları müəyyən miqdar saylarından ifadə etdiyi kəmiyyətə görə yox, yalnız ifadə formasına görə fərqlənir. Elə bu cür fərqlənmə olduğundan, uzun müddət müəlliflər kəsr saylarını dərsliklərə daxil etməmiş, bu cür saylar müəyyən miqdar saylarının içərisində araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın məzmunu çap olunmuş aşağıda adları qeyd edilən monoqrafiyalar, tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyalar

1. Orta məktəbin Azərbaycan dili dərsliklərində dilçilik məsələləri. Bakı: Çəşioğlu, 1999, 119 s.
2. Orta məktəbin “Azərbaycan dili” dərsliklərində cümlə və cümlə üzvləri. Bakı, 2001, 100s.
3. Orta məktəbin Azərbaycan dili dərslikləri. Bakı: Çəşioğlu, 2003, 98 s.
4. Azərbaycan dili morfoloqiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 203 s.
5. Актуальные проблемы в морфологии азербайджанского языка. “Lambert Academic Publishing” 2014, 73 st.
6. Azərbaycan dili qrammatikasının bəzi problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.

Xaricdə nəşr olunmuş elmi məqalələr

7. Описание категорий числа в учебниках по грамматике // Казахский Гуманитарно-Юридический Университет. «Вестник», Астана, 2011, № 14, с. 23-27.
8. Зейналов С. Категория падежа в учебниках по азербайджанскому и турецкому языкам // Полтавский Национальный Педагогический Университет им. В.Г.Короленко. «Филологичны науки». Полтава, 2011, № 9, с. 103-109
9. Понятие суффикса в учебниках по грамматике XX века. Язык как фактор интеграции образовательных систем и культур. Выпуск VI, част II, ст. 153-156. Велгород 2011.
10. Описание частей речи в школьных учебниках Азербайджана в XX веке. «Вестнбк» Пятигорского Государственного Лингвистического Университета №4, ст.254-258, Пятигорск 2012.

11. Трудности, возникающие в синтаксисе в связи с именительным падежом. Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Том 26(65), № 1, ч.1. Филология социальные коммуникации ст. 289-298 Симфереполь 2013.

12. Вопрос подлежащего в предложениях с объектом, выраженным в именительном падеже. Таврический Национальный Университет им. В.И.Вернадского. Межвузовский Центр «Крым» Культура Народов Причерноморья. Научный журнал № 253, ст. 178-183, 2013.

Azərbaycanda nəşr olunmuş elmi məqalələr

13. Dərsliklərdə sitat haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi jurnalı, Bakı: 1997, №3 (173) s.23-25

14. Eyni anlayışların müxtəlif formalarda ifadəsi // Dil və ədəbiyyat jurnalı, 1997, №3 (18) s.48-50

15. Sintaktik əlaqələr dərslikdə öz əksini necə tapıb? // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı jurnalı, Bakı: 1998, № 2 (176), s.51-54

16. “Fel” bəhsinin orta məktəb dərsliklərində təqdimi haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı, 1999, №1 (179) s.33-35

17. Dərsliklərimizi yaşadanlar. Professor Tofiq Hacıyev “Düşüncə” elmi-pedaqoji-metodik dərgi. Bakı, 2000.

18. “Qoşma” orta məktəbdə necə tədris edilməlidir. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. № 3-4 (22-23), Bakı: ADPU-nun nəşri, 2002, s.72-79.

19. B.Çobanzadənin “Türk qrameri” dərsliyi /AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyi ilə bağlı hazırlanmış materialları toplusu, Bakı: 2006. S. 154-173.

20. Mənsubiyyət kateqoriyası “Azərbaycan dili” və “Türk dili” dərsliklərində // AMİ-nin “Xəbərlər”i, Bakı: 2008, № 4, s.62-70

21. XX əsrin dərsliklərində “Morfologiya” mövzusu // AMİ-nin “Xəbərlər”i, Bakı: 2009, s.81-86.

22. Azərbaycan dili proqramı (Məktəbəqədər təhsilin pedoqogikası və metodikası ixtisası üzrə bakalavr hazırlığı üçün). Bakı, 2009, 26 s.

23. Felin təsriflənən mürəkkəb formaları tarixindən // AMİ-nin “Xəbərlər” elmi-metodik jurnalı, Bakı: 2010, №1, s.110-115

24. Əşyaların miqdarının müxtəlif formalarda ifadəsi // Filologiya məsələləri toplusu, Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, № 1, s.259-267

25. Məchul fellərin adlıq hal tələbi // M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri toplusu”, Bakı: Elm və təhsil, 2011, №3, s.11-17

26. Sifətin dərəcələri // M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri toplusu, Bakı: Elm və təhsil, 2011, №3, s.11-17

27. XX əsrin dəsləklərində “kök”, “şəkilçi” anlayışı // Filologiya məsələləri toplusu, Bakı, 2011, № 8. s. 90-98

28. Sifətin dərsləklərdə nitq hissəsi kimi ifadəsi // NDPU-nun xəbərləri, Bakı, 2011.

29. Dəsləklərdə ismin hal kateqoriyası // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı: 2011, № 2 (78), s.107-111

30. İsmın quruluşca növlərinin dərsləklərdə ifadəsi // Filologiyası məsələləri toplusu, Bakı, 2011, № 6, s. 94-102

31. Adlıq halın tamamlıq vəzifəsi // Pedaqoji universitet xəbərləri. Bakı, 2011, № 3, s.202-207

32. Təsirlik halın zərflik vəzifəsi // AMİ-nin “Xəbərlər”i, Bakı, 2011, № 4. s. 149-153

33. Müstəqilliyin bərpasından sonra nəşr olunan qrammatika dərsləkləri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi jurnalı, Bakı: 2011, № 4 (430), s.69-72

34. XX əsrin elmi qrammatikasında “Nitq hissələri” mövzusu. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, Hummanitar elmlər seriyası, № 2 (46), NDU- “Qeyrət” 2012, s. 148-152

35. XX əsrin ikinci yarısında “Nitq hissələri” mövzusunun tədrisi məsələləri. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: 2012, s. 294-295

36. Sözüün forma və məzmununu dəyişən morfoloji əlamətlərin Azərbaycan dili dərsləklərində yeri, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 3 (233), 72-7

37. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda təhsil və dərsləklər. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal № 3 (79), Bakı: 2011, s.56-57

38. Adlıq halın tamamlıq vəzifəsi. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Xəbərlər”i. Elmi-metodik jurnal. № 3, Bakı: 2011, s.123-127

39. “Dərəcə” anlayışının XX əsrin qrammatika dərsləklərində ifadəsi. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər. NDU, “Qeyrət” № 2. s. 167-171. 2011

40. Adlıq halın tamamlıq vəzifəsi. AMEA. Akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. “Müasir şərqsünaslığın aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 1-2 iyun, 2011, s.78-79

**«Развитие научно-лингвистической мысли
в учебниках азербайджанского языка (1910-2000 гг.)»**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация под названием «Развитие научно-лингвистической мысли в учебниках азербайджанского языка (на основе учебников средних школ)» посвящена развитию научно-языковедческой мысли, нашедшей свое отражение в учебниках по грамматике, изданных в XX веке.

Диссертация состоит из введения, двух частей, заключения и списка использованной литературы. Во введении отражены актуальность темы, объект и предмет, цели и задачи, научная новизна, теоретические и методологические основы исследования, а также его практическая значимость.

Первая часть диссертации, которая названа «Учебники азербайджанского языка для средней школы и вопросы «морфологии» в них» состоит из двух глав.

Первая глава под названием «Учебники азербайджанского языка для средней школы» состоит из четырех подглав.

В этой главе исследуются учебники по грамматике, изданные арабским алфавитом, на латинице и кириллице, и преследуется развитие научно-языковедческой мысли. Одна из глав, включенных в эту главу, называется «Учебники, изданные после восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики» и эти учебники привлечены к исследованию.

А вторая глава, названная «Вопросы «морфологии» в учебниках средней школы», делится на четыре подглавы. В этой главе рассматриваются вопросы изложения термина «морфология» в учебниках, вопросы, касающиеся корня, окончаний и частей речи.

Вторая часть называется «Изложение частей речи в учебниках средней школы» и делится на три главы.

В первой главе, которая названа «Имя существительное», нашло свое отражение изложение имени существительного как части речи в учебниках, изданных с 1910 года по 2000 год, его структурные виды, падежи, роль именительного падежа как дополнения и роль винительного падежа – как обстоятельства.

Последняя, шестая подглава этой главы состоит из таблицы,

«показывающей историческую последовательность падежей имени существительного».

Во второй главе второй части, которая называется «Имя прилагательное», рассматриваются изложение имени прилагательного в учебниках, сравнительная и превосходная степени сравнения имен прилагательных. А в последней-пятой подглаве этой главы, названной «Таблица, показывающая историческую последовательность степеней сравнения имен прилагательных», указывается на количественную разницу степеней сравнения в учебниках, изданных в разные годы.

Последняя-третья глава второй части называется «Имя числительное». В главе, разделенной на четыре подглавы, объектом исследования становится место, которое занимает имя числительное как часть речи в учебниках, изданных в XX веке, его структурные и смысловые виды.

А в заключении отражены итоговые выводы, новшества и успехи, достигнутые диссертацией.

**“Development of Scientific-Linguistic Conception in
Azerbaijani Textbooks (1910-2000)”**

SUMMARY

The Thesis named “Development of Scientific-Linguistic Conception in Azerbaijani Textbooks (on the basis of textbooks of secondary school)” was dedicated to scientific-linguistic conception represented in grammar books published in the XX century.

The Thesis consists of introduction, two parts, summary and list of literature used. Actuality, object of research and subject matter, aims and duties, scientific newness, theoretical and methodological bases as well as practical importance was represented in the “Introduction”.

The first part of the thesis called as “Azerbaijani Textbooks of Secondary Schools and the Issue of “Morphology” in them” consists of two chapters.

The first chapter called “Azerbaijani Textbooks of the Secondary Schools” was divided into four sub-chapters.

Grammar books published in Arabian, Latin, Cyrillic alphabets in the XX century are studied in this chapter and followed the development of scientific-linguistic conception in them. One of the sub-chapters included to this chapter is called as “Textbooks Published after Restoration of the State Independence of the Republic of Azerbaijan” and these textbooks are involved to the study as well.

The second chapter called as “The Issue of Morphology in the Textbooks of Secondary Schools” is divided into four sub-chapters. The expression of “morphology” term in the textbooks, root, suffix and parts of speech are studied in this chapter.

The secondary part is called as “Expression of Parts of Speech in the Textbooks of Secondary Schools” and divided into three chapters.

The expression of the noun as a part of speech in the textbooks published from 1910 to 2000, its structural types, cases, the nominative case being object and accusative case being adverbial modifier is represented in the first chapter called “Noun”.

The last sixth sub-chapter of this chapter consists of “Table Showing Historical Sequence of Noun’s Cases”.

The expression of adjective in the textbooks, degrees of the adjective, comparative and superlative degrees are studied in the second chapter of the second part called “Adjective”. The difference of degrees’ number is represented in the textbooks published in various years in the fifth-the last sub-chapter of this chapter called “Tables Showing Historical Sequence of Degrees of Comparison of Adjectives”.

The last third chapter of the second part is called as “Numeral”. This is divided into four sub-chapters, the place of numeral in the textbooks published in the XX century as a part of speech, structural composition and meanings became as the subject of research.

The last newness obtained, innovations and success achieved in thesis are represented in the Summary.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

САРДАР САЙЯД оглы ЗЕЙНАЛОВ

**РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ
МЫСЛИ В УЧЕБНИКАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(1910-2000 гг.)**

5706.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

**на соискание ученой степени
доктора филологических наук**

БАКУ – 2014